

ΚΕΛΣΟΣ Ο ΑΛΗΘΗΣ ΛΟΓΟΣ

Αληθής Λόγος

Ο «Αληθής Λόγος», γραμμένος το 178 μ.Χ., σώζεται σχεδόν αυτούσιος χάρη στον χριστιανό κατηχητή Ωριγένη ο οποίος, προκειμένου να αντικρούσει τον Κέλσο, τον παρέθεσε μέσα στο απολογητικό του έργο «Κατά Κέλσου», ακριβώς ως είχε.

Έτσι, η ανασύνθεση του «Αληθής Λόγου» δεν στάθηκε ιδιαίτερα δύσκολη υπόθεση: Χρειάστηκε να ανασυρθεί το κείμενο μέσα από το αρχικό χειρόγραφο του Βατικανού (A", Vat gr. 386. 13ος αι.) και να αποδοθεί στο ακέραιο, με την διατήρηση, στα σημεία όπου χρειαζόταν, μόνο των "συνδετικών" λέξεων ή φράσεων του Ωριγένη. Σήμερα οι ειδικοί συμφωνούν ότι ο «Αληθής Λόγος» όπως περιέχεται στο «Κατά Κέλσου» αποτελεί το 80% του αρχικού, και θεωρείται ότι μόνο οκτώ-εννιά σημεία έχει απαλείψει ή συντομεύσει ο Ωριγένης.

Αληθής Λόγος κατά χριστιανών

Οι χριστιανοί, αντίθετα από τις συνήθειες που επικρατούν, έχουν θεσπίσει μεταξύ τους μυστικούς κανόνες απ' τους οποίους όσοι δεν παραβαίνουν το νόμο βγαίνουν στο φως, ενώ όσοι τελούνται κατά τρόπο που αντιβαίνει στα ήθη, μένουν κρυφοί. Η λεγόμενη αγάπη που τους ενώνει οφείλεται στον κοινό κίνδυνο που διατρέχουν, και ο κίνδυνος ωθεί στην συντροφικότητα ισχυρότερα από κάθε όρκο. Όσο για το δόγμα τους, έχει βάρβαρη προέλευση. Βέβαια, ακόμη και οι βάρβαροι είναι σε θέση να επινοούν δόγματα, μόνο που συμβαίνει να είναι οι Έλληνες οι πιο κατάλληλοι να κρίνουν την αρετή και να επιβεβαιώνουν την αξία των όσων σκαρφίζονται οι βάρβαροι.

Σ' αυτά που τους αρέσει να κάνουν και να διδάσκουν, οι χριστιανοί επιδίδονται κρυφά, και όχι χωρίς λόγο, παρά για να αποφύγουν τη θανατική καταδίκη που κρέμεται πάνω από τα κεφάλια τους. Δεν υπάρχει τίποτα το καινούριο ή σπουδαίο στην ηθική τους διδασκαλία, που αν την συγκρίνει κανείς με άλλες φιλοσοφίες δεν

θα την βρει διόλου πρωτότυπη. Λόγου χάρη η αποστροφή τους προς ό,τι θεωρούν ως ειδωλολατρεία. Το ότι δεν είναι λογικό, αντικείμενα που έχουν φτιαχτεί από ανθρώπινα χέρια να τα θεωρεί κανείς ως θεούς μιας και πρόκειται για κατασκευάσματα φαύλων και πολλές φορές άδικων ανθρώπων, το πίστευαν κι οι Πέρσες, όπως μας ιστορεί ο Ηρόδοτος. Αλλά κι ο Ηράκλειτος λέει, "όσοι λατρεύουν τ' άψυχα για θεούς δεν διαφέρουν από κάποιον που πιάνει κουβέντα με τα ντουβάρια".

Οι χριστιανοί πιστεύουν ότι προφέροντας τα ονόματα δαιμόνων ή λέγοντας μαγικά ξόρκια, αποκτούν δύναμη. Ο ίδιος ο Ιησούς χρησιμοποιώντας μαγικά τεχνάσματα φάνηκε πως έκανε θαύματα, και μάλιστα πρόβλεψε ότι και άλλοι θα 'παιρναν μαθήματα και θα 'καναν τα ίδια, παριστάνοντας τους σπουδαίους και ότι τα κατορθώματά τους δήθεν οφείλονται στην δύναμη του θεού· και κάτι τέτοιους τους ξαπόστελνε ο Ιησούς. Αν είχε δίκιο να τους καταδικάζει, τότε όντας κι ο ίδιος ένοχος για τα ίδια πράγματα, ήταν τιποτένιος· και αν δεν ήταν τιποτένιος ο ίδιος τότε δεν ήσαν τιποτένιοι και όσοι πήγαν να τον μιμηθούν. [...]

Οι χριστιανοί διατηρούν απόκρυφες δοξασίες, κι έτσι προσποιούνται και καλύπτονται ως προς το τι πιστεύουν και τι όχι. [...] Προσωπικά, δεν υποστηρίζω ότι θα 'πρεπε κανείς να υποχρεώνεται να απομακρυνθεί από τις καλοπροαίρετες δοξασίες του ή να προσποιηθεί ότι απομακρύνθηκε ή ότι τις απαρνήθηκε, προκειμένου να αποφύγει κινδύνους. Μέσα σε κάθε άνθρωπο υπάρχει η ψυχή που όντας ανώτερη από το γήινο στοιχείο, συγγενεύει με τον θεό. Και οι καλόψυχοι άνθρωποι, όπου κι αν βρίσκονται, λαχταρούν τον συγγενή τους αυτόν, και διαρκώς τον φέρνουν στο νου τους και πάντα ποθούν κάτι να μαθαίνουν γι' αυτόν. Όμως, αν πρόκειται να ενστερνιστούν κάποιο θρησκευτικό δόγμα, πρέπει να έχουν για οδηγό τους τη λογική. Γιατί όποιος πιστεύει χωρίς πρώτα να ελέγξει λογικά ένα δόγμα, είναι βέβαιο πως θα απατηθεί. Έχουμε πολλά σημερινά παραδείγματα άλογης πίστης: Τους ζητιάνους ιερείς της Κυβέλης, τους μάγους που δίνουν προφητείες παρατηρώντας ουράνια φαινόμενα, τους λάτρεις του Μίθρα και του Σαβαδία κι όσους βλέπουν φαντάσματα της Εκάτης ή κάποιας άλλης θεότητας θηλυκής ή αρσενικής. Ακριβώς όπως οι τσαρλατάνοι αυτών των λατρειών εκμεταλλεύονται την αφέλεια των εύπιστων και τους τραβούν από την μύτη, έτσι γίνεται και με τους χριστιανούς δασκάλους· κάποιοι από αυτούς δεν θέλουν καν να διατυπώσουν ούτε να ακούσουν ένα επιχείρημα πάνω σ' αυτά που πιστεύουν, προτιμώντας τα "πίστευε και μη ερεύνα" και "η πίστη σου θα σε σώσει", και "η σοφία αυτού του κόσμου είναι κακό πράγμα, ενώ το να 'σαι απλοϊκός είναι καλό". Αν κάνουν τον κόπο να μου δώσουν κάποια απάντηση, αντιμετωπίζοντάς με όχι σαν κάποιον που σκίζεται να μάθει απ' αυτούς (έτσι κι αλλιώς μου είναι γνωστά όλα αυτά), αλλά σαν κάποιον που ενδιαφέρεται εξ ίσου για το κάθε τι, τότε έχει καλώς· αν όμως δεν θελήσουν και μου πουν, καθώς το συνηθίζουν, "μη εξέταζε" και τα παρόμοια, θα πρέπει να τους διδάξω, ώστε να δουν κι οι ίδιοι, τι πραγματικά είναι και από πού πηγάζουν τα όσα υποστηρίζουν.

Η έλλειψη πρωτοτυπίας στην χριστιανική πίστη

Πολλά από τα έθνη του κόσμου διατηρούν δόγματα συγγενικά, πράγμα που μας οδηγεί στην υπόθεση ότι οι διάφορες εθνικές δοξασίες και προκαταλήψεις έχουν λίγο ως πολύ κοινή καταγωγή. Πίσω απ' αυτές βρίσκεται εξ αρχής κάποιο αρχαίο δόγμα που, όπως λέγεται, το συντήρησαν οι σοφότεροι όλων των εθνών και πόλεων

(Αιγύπτιοι, Ασσύριοι, Ινδοί, Πέρσες, Σαμοθράκες, Οδρύσες και Ελευσίνιοι. Οι Γαλακτοφάγοι του Ομήρου, οι Δρυΐδες των Γαλατών και οι Γέτες πίστευαν σε δόγματα παρόμοια με των Ιουδαίων -και μάλιστα πριν από αυτούς). Ο Αίνος, ο Μουσαίος, ο Ορφέας, ο Φερεκύδης ο Ζωροάστρης και ο Πυθαγόρας είχαν συλλάβει τα νοήματα τους και έγραψαν τις δοξασίες τους σε βιβλία που μπορεί κανείς μέχρι και στις μέρες μας να συμβουλευτεί.

Εκείνοι τώρα που επιχειρούν να μεταμφιέσουν ή να προσδώσουν αλληγορικό χαρακτήρα στην κοσμογονία του Μωυσή, παρ' όλο που είναι πιο λογικοί (από όσους την παίρνουν τοις μετρητοίς), κάνουν μεγάλο λάθος. Γιατί το σύμπαν ούτε αρχή έχει ούτε υπόκειται σε καμία φθορά. Μόνο όσα βρίσκονται πάνω στη γη επηρεάζονται από κατακλυσμούς και μεγάλες πυρκαϊές, και μάλιστα όχι όλα μαζί και ταυτοχρόνως. (Σύμφωνα με την παράδοση των παραπάνω εθνών) έχουν γίνει πολλές φορές κατακλυσμοί και καταστροφικές πυρκαϊές και αναστατώσεις, και πιο πρόσφατα ο κατακλυσμός επί Δευκαλίωνα και η πυρκαϊά επί Φαέθοντα. Ακόμα κι οι Έλληνες θεωρούσαν αυτά τα γεγονότα πανάρχαια, καθώς δεν είχαν υπ' όψη τους στοιχεία ή διηγήσεις για ακόμα πιο παλιά τέτοια γεγονότα.

Ο Μωυσής τώρα, έχοντας ακούσει με προσοχή και έχοντας λάβει γνώση των δοξασιών αυτών που ήταν διαδεδομένες ανάμεσα στα σοφά έθνη και στους διακεκριμένους άνδρες, κατάφερε να δημιουργήσει γύρω από τον εαυτό του την φήμη ότι είχε θείες δυνάμεις. (Πολλά από όσα δίδαξε άλλωστε δεν είχαν καμία πρωτοτυπία. Η περιτομή, λόγου χάριν, προέρχεται από τους Αιγυπτίους. Και δίχως λογική αιτία, οι γιδοβοσκοί κι οι τσοπάνηδες, προφανώς εξαπατημένοι από τις απλοϊκές του δοξασίες, ακολούθησαν τον Μωυσή που τους δίδαξε ότι δεν υπάρχει παρά ένας θεός, που ονομάζεται 'Υψιστος ή Αδωνάι' ή Ουράνιος ή Σαβαώθ ή δεν ξέρω πώς, και έπαψαν να αναγνωρίζουν κάθε άλλον. Οι Ιουδαίοι δεν κατάλαβαν ότι δεν έχει καμία σημασία πώς ονομάζει κανείς τον ανώτατο θεό, αν τον λέει Δία όπως οι Έλληνες ή αν χρησιμοποιεί ινδικό όνομα ή αιγυπτιακό. Χώρια που, παρά την αποκλειστικότητα του ενός ύψιστου θεού, οι ίδιοι και αγγέλους λατρεύουν και σε μάγια πιστεύουν, των οποίων μάλιστα ο Μωυσής ήταν ερμηνευτής. Θα ασχοληθώ με την αμάθεια των Εβραίων αργότερα· ας αναφερθώ πρώτα στο ζήτημα του Ιησού, που πρωτοδίδαξε μόλις πριν λίγα χρόνια και που θεωρείται από τους χριστιανούς υιός του θεού, για να δείξω πώς οι χριστιανοί έχουν εξαπατηθεί και έχουν ενστερνιστεί ένα δόγμα που καταστρέφει την ζωή των ανθρώπων. Αν και ριζωμένη στα κατώτερα στρώματα και τους αμαθείς, η θρησκεία αυτή βρίσκει ανταπόκριση και ανάμεσα σε ανθρώπους μετριοπαθείς και λογικούς και σώφρονες που τείνουν να την ερμηνεύουν αλληγορικά.

Η Ιουδαϊκή επιχειρηματολογία

Η γέννηση του Ιησού από μια παρθένο είναι δική του επινόηση, για να συγκαλύψει την πραγματική του καταγωγή: Γεννήθηκε σ' ένα χωριό της Ιουδαίας από μια ντόπια, άπορη χειρώνακτα που ο άντρας της, ένας μαραγκός, την έδιωξε από το σπίτι σαν έμαθε ότι τον απατούσε μ' έναν στρατιώτη που τον έλεγαν Πάνθηρα. Και διωγμένη και ταπεινωμένη περιπλανήθηκε και γέννησε κρυφά. Ο ίδιος επειδή ήταν φτωχός, πήγε να δουλέψει εργάτης στην Αίγυπτο όπου έμαθε μερικά από τα τεχνάσματα για τα οποία περηφανεύονται οι Αιγύπτιοι, και με τη βοήθεια αυτών των τεχνασμάτων, όταν ξαναγύρισε ανακήρυξε τον εαυτό του θεό.

Κατ' αρχάς, για να κατασκευάσουν την ιστορία της παρθενογένεσης, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι χριστιανοί έχουν χρησιμοποιήσει τους ελληνικούς μύθους της Δανάης και Μελανίππης ή της Αύγης και της Αντιόπης. Τόσο ωραία ήταν η μάνα του Ιησού που η ομορφιά της τράβηξε τον θεό κι ήρθε σ' επαφή μαζί της, αυτός που δεν είναι στη φύση του να ερωτεύεται θνητά κορμιά; Ή μήπως θα ταίριαζε να ερωτευτεί ο θεός αυτήν, μια δύστυχη που τίποτε το αρχοντικό δεν είχε πάνω της και που δεν την ήξερε κανείς, ούτε καν οι γείτονές της· ο μαραγκός την είχε μισήσει και την είχε ξαποστείλει και δεν την έσωζε ούτε η θεία δύναμη ούτε οι δικαιολογίες. Όλα αυτά δεν μπορούν να έχουν καμιά σχέση με τη βασιλεία του θεού.

Όταν λουζόσουν στο ποτάμι πλάι στον Ιωάννη, φάνηκε, λες, ένα πουλί που πέταξε προς τα σένα από ψηλά. Ποιος αξιόπιστος μάρτυρας είδε αυτό το θαυμαστό γεγονός, ή ποιος άκουσε την φωνή εξ ουρανού που σε ονόμαζε υιό του θεού, πέρα από σένα κι ακόμη έναν απ' αυτούς που τιμωρήθηκαν μαζί σου; Μα, θα μου πεις, το είπε ο προφήτης μου στα Ιεροσόλυμα, ότι θα έρθει στον κόσμο ο υιός του θεού, που θα κρίνει τους καλούς και θα τιμωρήσει τους αδίκους. Και ποιος μου λέει ότι εννοούσε εσένα και όχι τόσους και τόσους άλλους που έζησαν μετά την προφητεία; Δεν είσαι ο μόνος στον οποίο ταιριάζουν οι προφητείες που έχουν γίνει. Λες πως ο κάθε άνθρωπος χάρη στη θεία πρόνοια γίνεται υιός του θεού. Αν είναι έτσι, τότε σε τι διαφέρεις εσύ από οποιονδήποτε άλλο; Κι έπειτα, πώς, αφού όπως λες είσαι υιός του θεού, δεν σε βοήθησε στη συμφορά σου ο πατέρας σου ή δεν μπόρεσες εσύ ο ίδιος να βοηθήσεις τον εαυτό σου; Άλλωστε υπάρχουν τόσοι και τόσοι που θα ισχυριστούν ότι οι προφητείες αναφέρονται σ' αυτούς κι όχι στον Ιησού. Λες πως όταν γεννήθηκες, ήρθαν Χαλδαίοι να σε βρουν και να σε προσκυνήσουν, νήπιο ακόμα, ως θεό, και πως το είπαν στον Ηρώδη τον Τετράρχη και κείνος έστειλε ανθρώπους του να σκοτώσουν όσα βρέφη γεννήθηκαν την ίδια χρονιά νομίζοντας πως θα βγάλει και σένα από τη μέση, για να μη βασιλεύσεις σαν θα μεγαλώσεις. Αν είναι έτσι, πώς έγινε και τώρα που μεγάλωσες εσύ ο υιός του θεού όχι μόνο δεν βασιλεύεις αλλά και τριγυρνάς πέρα δώθε σκυφτός από φόβο και ζώντας με ελεημοσύνες; Μάζεψες γύρω σου δέκα-έντεκα φυντάνια, κάτι φοροεισπράχτορες αναλφάβητους και κάτι ναυτικούς ελεεινούς και τρισάθλιους κι όλοι μαζί ξεκόψατε από τον κόσμο και το ρίξατε στην αλητεία, εξοικονομώντας τα προς το ζην με τρόπο αισχρό και ενοχλητικό. Κι αυτή πάλι η ιστορία, που όταν ήσουν νήπιο χρειάστηκε να σε φυγαδεύσουν στην Αίγυπτο για να μη σφαχτείς; Μα πώς γίνεται, να κατατρέχει τον θεό ο φόβος του θανάτου; Παρ' όλα αυτά, κατέβηκε άγγελος από τον ουρανό, κι έδωσε εντολή στους δικούς σου να φύγετε, γιατί αν σας άφηνε στην τύχη σας θα πεθαίνατε. Και δεν μπορούσε επί τόπου να σε προστατέψει ο μέγας θεός, που ήδη είχε μπει στον κόπο να στείλει για χάρη σου δύο αγγέλους;

Οι παλιοί μύθοι απέδιδαν θεία γέννηση στον Περσέα, τον Αμφίωνα, τον Αιακό και τον Μίνωα· ούτε κι αυτούς τους πιστεύουμε, αλλά τουλάχιστον αυτοί οι μύθοι παρουσιάζουν σαν απόδειξη τα όσα μεγάλα και θαυμαστά κατόρθωσαν εκείνοι για το καλό των ανθρώπων, ώστε να αποκτήσουν κάποιαν αληθοφάνεια. Εσύ τι το καλό ή θαυμάσιο, σε έργα ή σε λόγια, έχεις να παρουσιάσεις; Σε μας δεν είχες να παρουσιάσεις τίποτα, παρ' όλο που σε προκαλούσαμε μες στο ναό, να μας δώσεις ένα χειροπιαστό σημάδι ότι ήσουν ο γιος του θεού. Ας δεχτούμε πως είναι αληθινές όλες οι τερατολογίες των μαθητών σου (οι θεραπείες, οι αναστάσεις, τα λίγα ψωμιά που έφαγαν οι πολλοί και που στο τέλος περίσσεψαν κιόλας). Σε τι διαφέρουν από τα κατορθώματα των απατεώνων θαυματοποιών κι όσων έχουν μαθητεύσει πλάι σε

Αιγυπτίους; Όλοι αυτοί αναλαμβάνουν να κάνουν ακόμα πιο δύσκολα και απίθανα πράγματα και μάλιστα μπροστά σ' όλο τον κόσμο, στην αγορά, έναντι ολίγων οβολών: Και δαίμονες βγάζουν και διώχνουν μέσα από ανθρώπους, και αρρώστιες θεραπεύουν με ένα φύσημα, και πνεύματα ηρώων καλούν, και τραπέζια στρωμένα με πλούσια γεύματα και γλυκά και ψάρια, ανύπαρκτα στην πραγματικότητα, τα παρουσιάζουν κάνοντας τα να κινούνται σαν να ήταν ζωντανά ενώ στην πραγματικότητα δεν είναι, απλώς δίνουν αυτήν την εντύπωση. Πρέπει δηλαδή να τους θεωρήσουμε και αυτούς υιούς του θεού, μιας και τα κατορθώνουν όλα αυτά; Δεν θαταν πιο σωστό να πούμε ότι μια τέτοιου είδους απασχόληση ταιριάζει σε ανθρώπους ελεεινούς και δυστυχημένους;

Ένα σώμα σαν το δικό σου, Ιησού, δε θα μπορούσε να 'ναι σώμα θεού· δεν θα μπορούσε να είναι θεϊκό ένα σώμα γεννημένο με το τρόπο που γεννήθηκες εσύ· ούτε τρέφεται ο θεός με τον τρόπο που τρεφόσουν εσύ· και δεν έχει ανάγκη από τα λόγια και τη φωνή σου ούτε από την πειθώ σου: αυτά ανήκαν σ' έναν θεομίσητο και πανούργο απατεώνα.

Απευθύνομαι στους Εβραίους εκείνους που έχουν στραφεί στον Χριστιανισμό για να τους ρωτήσω: Τι πάθατε, πολίτες του Ισραήλ, και παραπλανημένοι κατά τρόπο γελοίο από κείνον τον Ιησού στον οποίο απευθυνόμουν προηγουμένως, έχετε απαρνηθεί την πίστη των πατέρων σας και την παράδοση και καταφύγατε σε άλλο όνομα και άλλο τρόπο ζωής; Αφού μόλις πρόσφατα, και επειδή τιμωρήσαμε τον Ιησού που σας ξεγελούσε, εγκαταλείψατε τον νόμο -ή μήπως θα προτιμούσατε να υποστηρίξετε ότι το δόγμα σας εκπορεύεται μεν από τον πάτριον ιερό νόμο των Ιουδαίων αλλά στην πορεία τον εγκαταλείψατε και περιφρονείτε τις αρχές από τις οποίες σεις οι ίδιοι ξεκινάτε, τη στιγμή που δεν είστε σε θέση να ισχυριστείτε ότι η προέλευση του δόγματός σας είναι άλλη από τον εβραϊκό νόμο; Γιατί αν κάποιος έχει προφητεύσει ότι ο υιός του θεού θα έρθει ανάμεσα στους ανθρώπους, αυτός ο κάποιος δικός μας προφήτης είναι και για τον δικό μας θεό μιλάει.

Όμως και τα υπόλοιπα που πιστεύετε, ότι θα αναστηθούν οι νεκροί, ότι θα απονεμηθεί η θεία δίκη και ότι θα τιμηθούν οι δίκαιοι ενώ οι άδικοι θα καούν, είναι μπαγιάτικα· τίποτα το καινούριο δεν έχουν να διδαχτούν απ' αυτά οι χριστιανοί. Ο Ιησούς, σύμφωνα με τις γραφές σας, διατήρησε όλες τις ιουδαϊκές εορτές και τα ήθη, μέχρι και τις θυσίες ακόμα. Τι είδους υιός του θεού ήταν αυτός; Ένας αλαζόνας ήταν, ένας ψεύτης και ανόσιος. Ενώ έδειχνε να σέβεται τους εξωτερικούς τύπους της λατρείας μας (ανάλογα με την περίπτωση), δεν δίσταζε να τους εγκαταλείπει· την περιτομή, τη διάκριση ανάμεσα στο τι είναι καθαρό και τι ακάθαρτο, τις τελετές της νέας σελήνης. Άλλωστε, κατά καιρούς έχουν εμφανιστεί και άλλοι σαν τον Ιησού, κι έχουν διδάξει σε όσους έδειχναν προθυμία να εξαπατηθούν. Και φτάσατε τώρα εσείς στο σημείο να μέμφεστε τους Ιουδαίους επειδή δεν πίστεψαν ότι ο Ιησούς ήταν θεός. Πώς είναι δυνατόν, εμείς οι Ιουδαίοι, που ποτέ δεν πάψαμε να διακηρύσσουμε σ' όλο τον κόσμο ότι θα έρθει σταλμένος από τον θεό ο τιμωρός των αδίκων, τώρα που επιτέλους ήρθε, να του δείξουμε τέτοια καταφρόνια; Γιατί να καταφρονήσουμε αυτόν του οποίου τον ερχομό εμείς οι ίδιοι έχουμε προαναγγείλει; Για να τιμωρηθούμε χειρότερα από οποιονδήποτε άλλον; Πώς όμως να θεωρήσουμε θεό κάποιον που δεν ήταν πρόθυμος να δημοσιοποιεί τα όσα πρέσβευε και επαγγελλόταν; Κι όταν τον δικάσαμε και τον καταδικάσαμε, τον βρήκαμε να κρύβεται προσπαθώντας να αποφύγει την τιμωρία, για να προδοθεί τελικά από κάποιους που ονόμαζε μαθητές του και να συλληφθεί με τον πιο επαίσχυντο τρόπο.

Αν ήταν θεός, ούτε θα κρυβόταν ούτε θα συλλαμβανόταν. Και, το κυριότερο, ένας θεός, ένας σωτήρας όπως πιστεύετε και υιός του ανώτατου θεού θα ήταν δυνατόν να εγκαταλειφθεί και να προδοθεί από ανθρώπους που τον είχαν για δάσκαλο και με τους οποίους μοιράστηκε τα πάντα; Ποτέ μέχρι τώρα δεν έχει προδοθεί ένας άξιος στρατηγός και ας έχουν οι στρατηγοί μυριάδες υπό τις διαταγές τους, ούτε καν ένας -καταξιωμένος στους ανθρώπους του- λήσταρχος, δηλαδή κάποιος που έχει υπό την αρχηγία του ανθρώπους κάκιστους. Ετούτος εδώ όμως ούτε καλός στρατηγός υπήρξε ούτε μπόρεσε, έχοντας εξαπατήσει τους μαθητές του, να τους εμπνεύσει τον σεβασμό που απολαμβάνει σε μια συμμορία ληστών ο αρχηγός της. Θα μπορούσα να συνεχίσω, μιας και έχω πολλές αλήθειες να πω σχετικά με τις υποθέσεις του Ιησού, που καθόλου δεν μοιάζουν με τα όσα λένε οι μαθητές του, όμως τα παραλείπω. Ας σταθούμε όμως στο παραμύθι ότι ο Ιησούς ρητά είχε προβλέψει τα όσα του συνέβησαν: Ακριβώς επειδή οι μαθητές του δεν είχαν να στηριχτούν σε κάτι που να το είχε δει όλος ο κόσμος, επινόησαν αυτό τον μύθο, ότι ο Ιησούς είχε προβλέψει τα πάντα. Είναι σαν να λέει κανείς ότι ένας άνθρωπος είναι δίκαιος και την ίδια στιγμή να τον δείχνει να διαπράττει αδίκημα· ή σαν να δείχνει κάποιον που διαπράττει φόνο και την ίδια στιγμή να λέει πως ο φονιάς είναι άγιος άνθρωπος· ή σαν να μας δείχνει κάποιον πεθαμένο και να λέει πως είναι αθάνατος· και πάνω απ' όλα, να ισχυρίζεται ότι όλα τα είχε προβλέψει.

Παραδέχεσθε ανοιχτά ότι ο Ιησούς υπέφερε και πέθανε -αντί να ισχυρισθείτε ότι μόνο στα μάτια των ασεβών έδειχνε να υποφέρει και ότι στην πραγματικότητα δεν συνέβαινε κάτι τέτοιο. Και αν κάποια στιγμή πέθανε, πώς μπορεί να υπήρξε αθάνατος; Και ποιος θεός ή δαίμονας ή λογικός άνθρωπος που γνωρίζει από τα πριν τι κακό πρόκειται να του συμβεί, δεν θα έκανε ό,τι περνούσε από το χέρι του ώστε να το αποφύγει; Αφού μάλιστα προείπε τα ονόματα και του μαθητή που θα τον πρόδιδε και του μαθητή που θα τον αρνιόταν, πώς δεν τον φοβήθηκαν σαν θεό εκείνοι οι δυο ώστε και ο ένας να μην τον προδώσει και ο άλλος να μην τον αρνηθεί; Βέβαια, εκείνοι και τον πρόδωσαν και τον αρνήθηκαν χωρίς να έχουν προβληματιστεί διόλου. Μα εδώ, ακόμα και άνθρωπος, αν μιλήσει σε άτομα που τον επιβουλεύονται και τους πει ανοιχτά ότι γνωρίζει τις προθέσεις τους, εκείνοι κάνουν πίσω και φυλάγονται. Ό,τι συνέβη στον Ιησού, δεν συνέβη επειδή το προείπε ο ίδιος. Το αντίθετο: Του συνέβησαν επειδή δεν τα είχε προβλέψει. Είναι απίθανο να πραγματοποιήθηκε μια προδοσία που ο δράστης της είχε από πριν ξεσκεπαστεί. "Όμως", θα πείτε, "όντας θεός προέβλεπε τα πάντα, και ό,τι προέβλεπε έπρεπε και να συμβεί". Αν είναι έτσι, θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι αυτός ο θεός, τους ίδιους τους μαθητές και προφήτες του -με τους οποίους έτρωγε και έπινε- τους οδήγησε σε σημείο να γίνουν ανόσιοι και ασεβείς. Μα αν ήταν θεός θα 'πρεπε να εμπνέει το καλό σ' όλους τους ανθρώπους, και πρώτα-πρώτα σε κείνους που ζούσαν μαζί του. Εδώ, με άνθρωπο να κάτσει στο ίδιο τραπέζι δεν θα σκεφτείς το κακό του -και θα επιβουλεύεις έναν θεό; Αλλιώς θα πρέπει να δεχτούμε την ακόμα πιο παράλογη εκδοχή, ότι ο ίδιος ο θεός σκέφτηκε κακό για τους συντρόφους του και τους έκανε ασεβείς και προδότες.

Και αν υποθέσουμε πως ο ίδιος ως θεός έκρινε ότι έτσι έπρεπε να γίνει, και υπακούοντας τον πατέρα του δέχτηκε να υποστεί την τιμωρία, δε χωρά αμφιβολία ότι ακριβώς επειδή όλα γίνονταν με δική του θεϊκή βούληση και σκοπιμότητα, δεν θα του ήταν ούτε θλιβερά ούτε οδυνηρά. Τι δουλειά έχει να ικετεύει και να θρηνεί και να εύχεται να μπορούσε να ξεφύγει από το κακό λέγοντας "ω πάτερ, ει δύναται

το ποτήριον τούτο παρελθείν", ή κάτι τέτοιο; Να λοιπόν που ούτε καν με τα ψέματα δεν μπορέσατε να μεταμφιέσετε την κίβδηλη ιστορία σας. Και γνωρίζω ότι κάποιοι από τους πιστούς σας, σαν να συνέρχονται από μεθύσι, καταπιάνονται με την παραχάραξη του αρχικού ευαγγελίου και το τροποποιούν και τρεις και τέσσερις και πολλές φορές, για να μπορούν να αντιπαρέρχονται την κριτική.

Ακόμη, έχουν ανάγκη να καταφεύγουν στα λόγια των προφητών που στο παρελθόν είχαν προαναγγείλει την έλευση του Ιησού. Μόνο που οι προφητείες ταιριάζουν σε χιλιάδες άλλους πολύ πιο πειστικά απ' ό,τι στον Ιησού. Οι προφήτες είχαν πει ότι θα κατέβαινε ανάμεσα στους ανθρώπους ένας μέγας άρχων, κυρίαρχος όλων των εθνών και στρατών, κυρίαρχος όλης της γης. Όμως τέτοια σημάδια (σαν αυτά που 'χε να επιδείξει ο Ιησούς) και τέτοιες παρανοήσεις των προφητειών και τέτοιες φτηνές αποδείξεις δεν σε κάνουν θεό ή υιό του θεού. Γιατί ο υιός του θεού θα 'πρεπε, όπως ο ήλιος, να κάνει πρώτα αισθητή την παρουσία του ρίχνοντας φως παντού. Σκαρφίστηκαν λοιπόν την ιδέα ότι ο υιός του θεού είναι ο ίδιος ο Λόγος. Κι επειδή μας λένε ότι ο Λόγος είναι υιός του θεού, θα αποδείξουμε ότι δεν έχουμε να κάνουμε με Λόγο ξεκάθαρο και άγιο αλλά μ' έναν άνθρωπο που τον συνέλαβαν και τον ξυλοκόπησαν με τον πιο ατιμωτικό τρόπο.

Κάποιοι είχαν το θράσος να βρουν το γενεαλογικό δέντρο του Ιησού, για να ισχυριστούν ότι κατάγεται από τον γενάρχη και από τους βασιλιάδες των Ιουδαίων. Αν είναι έτσι, τότε η γυναίκα του μαραγκού σίγουρα δεν θα είχε άγνοια ότι καταγόταν από τέτοια μεγάλη και σπουδαία γενιά. Και τέλος πάντων, τι το σπουδαίο και άξιο της καταγωγής του έπραξε, και σαν θεός, τότε έδειξε να μη λογαριάζει τους ανθρώπους και να το διασκεδάζει, να σπάει πλάκα με τα όσα συμβαίνουν;

Τουλάχιστον ο Διόνυσος, στις Βάκχες του Ευριπίδη, λέει στον Πενθέα: "Εμένα θα με απελευθερώσει ο δαίμων όταν εγώ θέλω".

Χώρια που αυτός που καταδίκασε τον Ιησού, δεν έπαθε τίποτα παρόμοιο με το πάθημα του Πενθέα, που τρελάθηκε στο τέλος και κομματιάστηκε. Επίσης δεν έπαθαν τίποτα εκείνοι που τον περιγελούσαν και του φόρεσαν πορφυρό μανδύα και ακάνθινο στεφάνι και του 'δωσαν να κρατά ένα καλάμι. Και καλά μέχρι τότε· όμως τουλάχιστον εκείνη την (τελευταία) ώρα για ποιο λόγο να μη δείξει ένα θεϊκό σημάδι για να βγάλει τον εαυτό του από κείνη την εξευτελιστική κατάσταση, παρά άφηνε τους υβριστές του δικαιωμένους; Και όταν τον κάρφωσαν πάνω σε σταυρό, τι βρήκε να πει; Και πού ήταν "ο ιχώρ που κυλά στις φλέβες των μακάριων θεών"; Διψασμένος ανοίγει άπληστα το στόμα να πιει (το ξύδι) μη αντέχοντας τη δίψα· εδώ τυχαίοι άνθρωποι, και πολλές φορές αντέχουν στη δίψα.

Κι ύστερα μας κατηγορείτε εσείς οι πιστοί που δεν τον θεωρούμε θεό και που δεν συμφωνούμε μαζί σας ότι υπέφερε για το καλό των ανθρώπων -ώστε να μην έχουμε να φοβόμαστε ούτε και μεις την τιμωρία. Να πιστέψουμε δηλαδή σε κάποιον που όσο ζούσε δε μπόρεσε να πείσει κανένα -ούτε τους ίδιους τους μαθητές του- και κατέληξε να τιμωρηθεί στο τέλος και να τραβήξει τα όσα τράβηξε; (Άλλωστε δεν ήταν καμιά λευκή περιστερά ο Ιησούς ούτε ο βίος του ήταν άμεμπτος). Και μη μας πείτε τώρα ότι αφού δεν μπόρεσε να πείσει τους ζωντανούς, στάλθηκε επί τούτου κάτω στον Άδη για να πείσει τους πεθαμένους!

Αν τελικά νομίζετε πως πραγματικά υπερασπίζετε τις θέσεις σας επινοώντας τέτοια παράδοξα επιχειρήματα που δείχνουν το πόσο καταγέλαστα έχετε εξαπατηθεί, τότε τι θα εμπόδιζε να θεωρήσουμε τον κάθε παλιάνθρωπο που θα κατηγορηθεί και θα πεθάνει με ακόμα χειρότερο τρόπο, ως άγγελο ακόμα πιο σπουδαίο

και θεϊκό ; Ακόμα και για ένα ληστή και δολοφόνο που τιμωρήθηκε, θα μπορούσε κανείς το ίδιο ξεδιάντροπα να πει ότι δεν ήταν ακριβώς ληστής αλλά θεός : Διότι στους συντρόφους του είχε προβλέψει από πριν ότι θα πάθαινε τα όσα έπαθε. Κι έπειτα, δείτε τους μαθητές του: Όσο ζούσε, άκουγαν τα λόγια του και τον είχαν για δάσκαλο, κι όταν τον είδαν να τιμωρείται και να πεθαίνει, δεν παρέμειναν μαζί του πιστοί μέχρι το θάνατο ούτε θυσίασαν τη ζωή τους για να τον υπερασπιστούν ούτε καν είχαν μάθει να αψηφούν την τιμωρία, κι επιπλέον αρνήθηκαν ότι ήταν μαθητές του. Ενώ εσείς, τώρα, πρόθυμα θυσιάζετε τη ζωή σας στο όνομα του. Όσο ζούσε, το μόνο που κατάφερε ήταν να μαζέψει γύρω του δέκα χαμένα κορμιά, δέκα ναυτικούς και τελώνες, και πάλι όχι ακριβώς όλους. Όσο ήταν ζωντανός δεν έπεισε κανένα -αφότου πέθανε, έρχονται οι καλοθελητές και πείθουν ένα σωρό κόσμο. Δεν είναι τελείως παράδοξο;

Εσείς με ποια λογική φτάσατε να τον θεωρείτε υιό του θεού; "Διότι ξέρουμε", θα πείτε, "ότι η σταύρωση του έγινε για να νικηθεί ο άρχοντας του κακού. Τον θεωρούμε υιό του θεού ακριβώς επειδή τιμωρήθηκε". Ε, και λοιπόν; Τόσοι και τόσοι άλλοι δεν έχουν τιμωρηθεί, και μάλιστα το ίδιο ατιμωτικά; Ή μήπως τον θεωρήσατε υιό του θεού επειδή θεράπευσε χωλούς και τυφλούς και, όπως ισχυρίζεστε, ανάστησε νεκρούς; Μα εδώ ο ίδιος με τα λόγια του -και σύμφωνα με τα όσα εσείς έχετε γράψει- προδίδει τις προθέσεις του με τη μεγαλύτερη σαφήνεια! Διότι λέει, "θα σας πλησιάσουν και άλλοι που θα χρησιμοποιούν παρόμοιες μεθόδους, μα θα 'ναι άνθρωποι κακοί και αγύρτες". Και μάλιστα αναφέρεται σε κάποιον σατανά, που και αυτός, λέει, θα μηχανεύεται τέτοιου είδους τεχνάσματα. Δηλαδή ούτε κι ο ίδιος το αρνείται, ότι τέτοια έργα δεν έχουν θεϊκό χαρακτήρα, παρά είναι έργα πονηρών ανθρώπων. Στριμωγμένος όπως ήταν, αναγκάστηκε κοντά στα τεχνάσματα των άλλων έμμεσα να ξεσκεπάσει και τα δικά του. Δεν είναι αθλιότητα, κρίνοντας με βάση τις ίδιες πράξεις, τον ένα να τον θεωρείς θεό και τους άλλους απατεώνες; Για ποιο λόγο θα πρεπε να θεωρηθούν οι άλλοι πονηροί κι όχι αυτός; Επειδή έτσι λέει ο ίδιος; Ο ίδιος ομολόγησε ότι τέτοιες πράξεις δεν είναι θεϊκά σημάδια αλλά η απόδειξη ότι μερικοί-μερικοί είναι απατεώνες και παμπόνηροι.

Με ποια λογική λοιπόν τον θεωρείτε υιό του θεού, αν όχι διότι πρόβλεψε ότι αφού πεθάνει θα αναστηθεί; Ας πούμε πως σας πιστεύουμε, ότι πραγματικά είτε τέτοιο πράγμα. Πόσοι άλλοι

ακόμα δεν ξεστομίζουν τέτοιες παραδοξολογίες για να πείσουν τους εύπιστους και να επωφεληθούν από την απάτη; Έτσι και ο Ζάμολξις, ο δούλος του Πυθαγόρα, τα ίδια έκανε στους Σκύθες, αλλά κι ο ίδιος ο Πυθαγόρας στην Ιταλία και ο Ραμψίνιτος στην Αίγυπτο. Αυτός ο τελευταίος μάλιστα, στον Άδη που κατέβηκε, όπως λένε, έπαιξε και ζάρια με τη Δήμητρα και επιστρέφοντας έφερε μαζί και το δώρο της, ένα χρυσό πετσετάκι. Και άλλοι: Ο Ορφέας στους Οδρύσες, ο Πρωτεσίλαος στη Θεσσαλία, ο Ηρακλής στο Ταίναρο κι ο Θησέας.

Αλλά θα πρέπει να εξετάσουμε σοβαρά αν πραγματικά αναστήθηκε ποτέ το σώμα κάποιου νεκρού. Ή μήπως φαντάζεστε ότι των άλλων οι ιστορίες είναι αλλά και φαίνονται παραμύθια, ενώ εσείς για το δικό σας δράμα έχετε επινοήσει μια λύση εύσχημη και πειστική -τη φωνή πάνω στο σταυρό τη στιγμή που ξεψυχούσε, και τον "σεισμό" και το σκοτάδι; Ως τη στιγμή που πέθανε δηλαδή, δεν μπόρεσε να βοηθήσει τον εαυτό του· όμως πεθαμένος πια κατάφερε και αναστήθηκε, κι έδειξε και τα σημάδια του μαρτυρίου του, και τα χέρια του που ήσαν τρυπημένα -ποιός το είδε αυτό; Μια γυναίκα υστερική, όπως λέτε και, ας πούμε, ένας ακόμα, από τους

παρασυρμένους· αναμφίβολα, είτε τ' όνειρό του ήταν επηρεασμένο από την ψυχική του κατάσταση είτε η ίδια του η επιθυμία τον έκανε να φαντασιώνεται, πράγμα που μέχρι τώρα έχει συμβεί σε μυριάδες ανθρώπους -ή, το πιο πιθανό, θέλησε μ' αυτήν την τερατολογία να κάνει τους υπόλοιπους να θαυμάσουν και να δώσει πάτημα και σ' άλλους αγύρτες.

Κανονικά, αν όντως ήθελε να φανερώσει τη θεία δύναμη του ο Ιησούς, θα έπρεπε να εμφανιστεί αναστημένος σ' εκείνους που τον περιφρόνησαν και σε κείνον που τον καταδίκασε και στους πάντες -κοντολογίς, να τον δουν όλοι. Χώρια που θα μπορούσε να μην μπει καν στον κόπο, και από τον σταυρό ακόμα να 'χει γίνει άφαντος (και όχι μετά την ανάστασή του). Πού ακούστηκε, να κρύβεται ο απεσταλμένος του θεού, που ήρθε στη γη για να αναγγείλει το θέλημα του; Όσο ζούσε, πώς έκανε κήρυγμα παντού και σε όλους χωρίς διακρίσεις -δίχως παρ' όλα αυτά να γίνεται πιστευτός- και αντίθετα, μετά την ανάστασή του, που θα μπορούσε να δώσει στους ανθρώπους την πιο ισχυρή πίστη, δεν εμφανίζεται παρά μόνο σε μια γυναικούλα και στους οπαδούς του -κι αυτό στα κρυφά; Τις μέρες που υπέφερε την τιμωρία τον έβλεπε όλος ο κόσμος· σαν αναστήθηκε τον είδε μόνο ένας -ενώ θα 'πρεπε να συμβεί το αντίθετο· ώστε να 'ρθει και να δώσει φώτιση στους ευσεβείς και να λυπηθεί τους αμαρτωλούς ή τους μετανοούντες. Κι αν ήθελε να περάσει απαρατήρητος, προς τι η φωνή από τον ουρανό που διακήρυττε ότι ήταν υιός του θεού; Αν πάλι δεν ήθελε να περάσει απαρατήρητος, προς τι η τιμωρία και ο θάνατος; "Με το παράδειγμα του μαρτυρίου του ήθελε να μας διδάξει να αψηφούμε το θάνατο, και αφού αναστηθεί εκ νεκρών να καλέσει ανοιχτά όλους τους ανθρώπους στο φως της μέρας για να τους εξηγήσει και να τους δώσει να καταλάβουν για ποιόν λόγο κατέβηκε στη γη". Αυτά διαβάζει κανείς στα κείμενά σας και δεν χρειάζονται περισσότερες μαρτυρίες: Τα επιχειρήματά σας αλληλοσυγκρούονται. Ω ύψιστε και επουράνιε, πού ακούστηκε, θεός να ζει ανάμεσα στους ανθρώπους και να μη γίνεται πιστευτός, και εκ των υστέρων να κάνει ξαφνικές εμφανίσεις μονάχα σε όσους τις προσδοκούν; Και πάλι, να μην μπορούν να τον αναγνωρίσουν αυτοί που κάποτε τον παραδέχονταν για θεό; Και εκτοξεύει εύκολες απειλές και ύβρεις κάθε φορά που λέει, "ουαί υμίν" και "προλέγω υμίν". Μ' αυτά και μ' αυτά παραδέχεται ανοιχτά ότι αδυνατεί να πείσει, πράγμα που δεν θα μπορούσε να το πάθει ένας θεός -ούτε καν ένας άνθρωπος. Ελπίζουμε βέβαια να αναστηθεί και να ζήσει αιώνια, και θα τον έχουμε για αρχηγό και θα είναι για μας η απόδειξη ότι ο θεός μπορεί να αναστήσει ένα νεκρό σώμα. Πούντος λοιπόν; Για να τον δούμε και να πιστέψουμε. Αλλιώς, τι κατέβηκε στη γη; Με σκοπό να μας κάνει άπιστους; Η ίδια λοιπόν η πραγματικότητα και η λογική μας δείχνουν ότι δεν ήταν παρά ένας άνθρωπος και τίποτα περισσότερο.

Η ελληνική άποψη για το χριστιανικό δόγμα

Εκθέτοντας τώρα την προσωπική μου άποψη, έχω να πω ότι ο καυγάς μεταξύ Ιουδαίων και χριστιανών είναι εντελώς βλακώδης· όλη αυτή η φασαρία για το τι υπήρξε ο Χριστός, είναι περί όνου σκιάς. Πραγματικά, τίποτα το σημαντικό δεν βρίσκει κανείς στην διαμάχη Ιουδαίων και χριστιανών: Και τα δυο μέρη πιστεύουν σε θείες προφητείες, ότι θα έρθει να ζήσει ανάμεσα στους ανθρώπους ένας σωτήρας· η διαφωνία τους βρίσκεται στο αν ήδη έχει έρθει ή όχι.

Θαύματα υπερφυσικά συνέβαιναν παντού και πάντα (λόγου χάρη, οι ευεργεσίες που πρόσφερε ο Ασκληπιός και οι προβλέψεις του για τα μελλούμενα στις πόλεις που ήσαν αφιερωμένες στην λατρεία του, όπως η Τρίκκη, η Επίδαυρος, η Κως και η Πέργαμος, ή ακόμα, η περίπτωση του Αριστέα του Προκοννήσιου ή κάποιου Κλαζομένου ή του Κλεομήδη από την Αστυπάλαια). Αλλά μόνο οι Ιουδαίοι τα αποδίδουν στον ύψιστο θεό. Πρόκειται για έναν λαό που ενώ ήταν αιγυπτιακής καταγωγής, εγκατέλειψε την Αίγυπτο κι ήρθε να κατοικήσει στην Παλαιστίνη που σήμερα ονομάζεται και Ιουδαία, αφού πρώτα έσπειρε την διχόνοια και αποστάτησε από τους υπόλοιπους Αιγυπτίους, καταφρονώντας την θρησκεία τους. Τώρα, ό,τι έκαναν οι Ιουδαίοι στους Αιγυπτίους, τα τραβούν οι ίδιοι από αυτούς που πιστεύουν στον Ιησού ως Χριστό. Και στις δυο περιπτώσεις, αίτιο υπήρξε η ρήξη με την κοινωνία. Ενώ δηλαδή παλαιότερα οι Ιουδαίοι συγκροτήθηκαν με βάση την διαφορά τους προς τους υπόλοιπους, αργότερα συνέβη το ίδιο με τους χριστιανούς. (Υποψιάζομαι όμως ότι) αν όλοι οι άνθρωποι θελήσουν κάποτε να γίνουν χριστιανοί, οι τελευταίοι δεν θα τους δεχτούν με προθυμία. Στο ξεκίνημά τους ήσαν ολιγάριθμοι κι είχαν ενιαία πίστη· στη συνέχεια πλήθυναν και εξαπλώθηκαν και από τότε διασπώνται σε διάφορες αιρέσεις και η κάθε μία εννοεί να έχει τις φατρίες της. Από την αρχή άλλωστε, τέτοια τραβούσε η ψυχή τους. Και όπως έχουν πληθύνει οι διάφορες παρατάξεις τους, έφτασαν να αλληλοκατηγορούνται· και αν υπάρχει ακόμα κάτι το κοινό μεταξύ τους, αυτό είναι μονάχα το όνομα. Όμως αυτό ντρέπονται να το εγκαταλείψουν κατά τα άλλα, βρίσκονται μεταξύ τους σε διαρκή διαμάχη. Πραγματικά, θα ήταν απορίας άξιον αν εύρισκε κανείς σημεία στα οποία να συμφωνούν μεταξύ τους, αφού δεν υπάρχει κάποια σοβαρή θεωρητική βάση που να θεμελιώνει το πιστεύω τους· εκτός αν σοβαρή βάση θεωρηθεί η απόσχιση και ο φατριασμός και ο φόβος προς ό,τι τους είναι ξένο -γιατί αυτά είναι που σταθεροποιούν την πίστη τους.

Ούτε αυτοί ούτε εγώ ούτε κανένας άλλος δεν θα ήταν πρόθυμος να εγκαταλείψει την ιδέα της τιμωρίας των αδίκων και της ανταμοιβής των δικαίων. Εν τούτοις όμως, επινοώντας κάθε λογής φόβητρα προσελκύουν κόσμο στις γραμμές τους τρομοκρατώντας τον με την ιδέα της θείας τιμωρίας. Και κάθε έξυπνο άνθρωπο τον απομακρύνουν από την διδασκαλία της πίστης τους, ενώ καλοδέχονται τους ανόητους και τους δουλοπρεπείς. Και διαστρεβλώνοντας τις παλιές παραδόσεις, πριν από τις τελετές τους υποβάλλουν και διεγείρουν το ακροατήριο παίζοντας μουσική με αυλούς, όπως συνηθίζεται στα ιερά της Κυβέλης. Στην Αίγυπτο, όταν κάποιος πλησιάζει ένα τέμενος εντυπωσιάζεται από τη λαμπρότητά του, από τους ιερούς του κήπους, την μεγάλη είσοδο και την ομορφιά του, περιτριγυρισμένο καθώς είναι με επιβλητικές σκηνές, και επίσης από τις γεμάτες δεισιδαιμονία ιεροτελεστίες που έχουν χαρακτήρα μυστηρίων σαν μπει όμως παραμέσα, στα ενδότερα, βλέπει να προσκυνούν μια γάτα ή ένα πίθηκο ή ένα κροκόδειλο ή σκύλο ή τράγο. Η σκοπιμότητα είναι να νομίσει ο μούσμενος ότι πίσω απ αυτά κρύβεται κάποιο σπουδαίο νόημα. Και μπορεί μεν οι χριστιανοί να κοροϊδεύουν τους Αιγυπτίους, (που στο κάτω κάτω μας εξηγούν ότι τα ζώα τα λατρεύουν ως σύμβολα αοράτων, αιώνιων ιδεών και όχι -όπως νομίζει ο πολύς κόσμος- ως ζώα καθαυτά), οι ίδιοι όμως δεν έχουν την ευφυΐα, μέσα από τις ιστορίες τους για τον Ιησού να μας παρουσιάσουν κάτι πιο αξιόλογο από τους τράγους και τα σκυλιά των Αιγυπτίων.

Τους Διόσκουρους, τον Ηρακλή, τον Ασκληπιό και τον Διόνυσο, για τους οποίους οι Έλληνες πίστεψαν ότι από άνθρωποι έγιναν θεοί, οι χριστιανοί δεν τους δέχονται ως

θεούς -παρ' όλα τα καλά που πρόσφεραν στην ανθρωπότητα- διότι, λέει, αρχικά υπήρξαν άνθρωποι. Μα και τον Ιησού, σαν πέθανε δεν τον ξαναείδε κανείς -μόνο τα μέλη της παρέας του επιμένουν πως τον είδαν, ενώ το πολύ πολύ να είδαν κανένα φάντασμα. Τον Ασκληπιό πλήθος άνθρωποι, και Έλληνες και βάρβαροι, παραδέχονται ότι τον έχουν δει πολλές φορές, κι ότι εξακολουθούν και στις μέρες μας να τον βλέπουν, και μάλιστα όχι το φάντασμα του αλλά τον ίδιο, να θεραπεύει και να ευεργετεί και να προλέγει τα μελλούμενα. Ή ας πάρουμε την περίπτωση του Αριστέα του Προκοννήσιου, που εξαφανίστηκε με τρόπο θαυμαστό μπροστά από τα μάτια των ανθρώπων κι ύστερα ξαναεμφανίστηκε, και βρέθηκε σε πολλά μέρη του κόσμου. Τέτοια ήταν τα κατορθώματά του που, όπως λένε, ο Απόλλωνας έδωσε εντολή στους Μεταποντίνους να τον λατρεύουν σαν θεό. Κι όμως, κανείς δεν πιστεύει πια ότι ο Αριστέας είναι θεός. Όπως κανείς δεν θεωρεί θεό τον Άβαρη τον Υπερβόρειο που σύμφωνα με τον Ηρόδοτο είχε τέτοια δύναμη που πετούσε απ' άκρη σ' άκρη της γης πάνω στο βέλος του. Ή μήπως δεν λένε για την ψυχή του Κλαζομένου, που πολλές φορές εγκατέλειπε το σώμα και περιπλανιόταν μονάχη; Ούτε και τούτον θεώρησαν θεό οι άνθρωποι. Και ο Κλεομήδης από την Αστυπάλεια: Κλείστηκε μέσα σε μια κασέλα και όταν την έσπασαν οι διώκτες του για να τον συλλάβουν δεν τον βρήκαν μέσα· έγινε άφαντος, σαν από θεϊκό θαύμα. Από τέτοιες ιστορίες άλλο τίποτα. Κοντολογίς, αυτό που θέλω να πω είναι ότι κατά τον ίδιο τρόπο που οι Γέτες λατρεύουν τον Ζάμολξη και οι Κίλικες τον Μόψο κι οι Ακαρνάνες τον Αμφίλοχο και οι Θηβαίοι τον Αμφιάρεω και οι Λεβαδίτες τον Τροφώνιο, έτσι λατρεύουν και οι χριστιανοί έναν άνθρωπο που κυνηγήθηκε και πιάστηκε και έχασε τελικά την ζωή του. Οι τιμές που του αποδίδουν δεν διαφέρουν από κείνες που αποδίδονται στον Αντίνοο, τον αγαπημένο του Αδριανού. Και όμως δεν ανέχονται καμία σύγκριση ανάμεσα στον Ιησού και τον Απόλλωνα ή τον Δία· τόσο πολύ έχει θολώσει την κρίση τους η πίστη. Και τονίζουν ότι το σώμα του ήταν θνητό -σαν να λέμε δηλαδή ότι η σάρκα του ήταν πιο φθαρτή από το ασήμι ή το χρυσάφι ή την πέτρα, και ότι μοιραζόταν και αυτός τις αδυναμίες του κορμιού-και ότι ο ίδιος μέσα από ένα ανθρώπινο κορμί ενεργούσε ως θεός. Όμως, μας λένε, βάζοντας κατά μέρος την φθαρτή του σάρκα, αποθεώθηκε. Τότε, τι λιγότερο έχουν ο Ασκληπιός και ο Διόνυσος και ο Ηρακλής; Περιγελούν οι χριστιανοί όσους λατρεύουν τον Δία, αφού στην Κρήτη υπάρχει ο τάφος του, που τον επιδεικνύουν οι Κρήτες στους περιηγητές· και δεν καταλαβαίνουν ότι κι οι ίδιοι δεν κάνουν τίποτα λιγότερο από τους Κρήτες.

Ακόμη, οι πιο συνετοί των χριστιανών επιβάλλουν να μην ζυγώνει στις κοινότητες τους κανένας μορφωμένος, κανένας σοφός, κανένας λογικός· τέτοιες ιδιότητες τις θεωρούν κακές. Ενώ όποιος είναι αμαθής, βλάκας, αμόρφωτος ή νήπιος, μπορεί να πλησιάσει άφοβα. Ομολογώντας ότι τέτοιου επιπέδου άνθρωποι είναι άξιοι του θεού τους, δείχνουν ότι επιδιώκουν -και μπορούν- να πείθουν μόνο τους ηλίθιους, τους τιποτένιους, τις γυναικούλες, τους δούλους και τα παιδάκια. Κι όμως, τι το κακό υπάρχει στο να μορφώνεται κανείς και να μελετάει τα λόγια των μεγάλων διανοητών, και να αποκτά σύνεση και σωφροσύνη; Σε τι εμποδίζουν αυτά τη γνώση του θεού; Δεν είναι αυτά οι προϋποθέσεις ώστε να μπορέσει κανείς να φτάσει στην αλήθεια; Αλλά τους βλέπουμε και στις αγορές όπου συγκεντρώνουν ακροατήριο μέσα από τον απλό λαό και λένε τα πιο ακατανόμαστα πράγματα, ενώ δεν τολμούν να παρουσιαστούν και να μιλήσουν ή να εκφράσουν το πιστεύω τους σε μια συνάθροιση μορφωμένων ανθρώπων. Αντίθετα, όπου δει κανείς καμιά παρέα

ηλιθίων ή τίποτε παιδάκια ή υπηρέτες, εκεί θα βρει και τους χριστιανούς να καμαρώνουν και να πουλάν εξυπνάδες. Αλλά και μέσα σε σπίτια ακόμη, βλέπεις κάτι τύπους εντελώς αμόρφωτους και ακαλλιέργητους, κάτι τσαγκάρηδες, εριουργούς και βαφείς, που δε θα τολμούσαν ν' ανοίξουν το στόμα τους να μιλήσουν μπροστά σε ανώτερους τους. Όποτε όμως βρουν ευκαιρία να ξεμοναχιάσουν τα παιδιά του σπιτιού ή τίποτε ευκολόπιστες γυναικούλες, θα τους ακούσεις να λένε ένα σωρό παράδοξα πράγματα, και μάλιστα διεξοδικότατα : πως δεν πρέπει να δίνουν σημασία στον πατέρα και στο δάσκαλο, αλλά απλώς να υπακούνε· πως οι μεγάλοι λένε μπουρδες και το μυαλό τους είναι παράλυτο και τίποτα το καλό δεν ξέρουν και δεν μπορούν να κάνουν, γιατί είναι παρασυρμένοι από κούφιας ανοησίες· πως μόνο αυτοί (σαν χριστιανοί) ξέρουν πώς πρέπει να ζει κανείς, και αν τα παιδιά τους πιστέψουν θα βρουν την ευτυχία -και αυτά και το ίδιο το σπιτικό τους. Και αν τύχει, καθώς δασκαλεύουν το παιδί, να δουν τον πραγματικό δάσκαλο να πλησιάζει ή κάποιον σοβαρό άνθρωπο ή τον ίδιο τον πατέρα του παιδιού, τρέπονται σε φυγή -τουλάχιστον οι πιο διακριτικοί· οι πιο αναιδείς σπρώχνουν το παιδί στην εξέγερση· του εξηγούν χαμηλόφωνα ότι μπροστά στον πατέρα ή τον δάσκαλο δεν μπορούν και δεν θέλουν να μιλήσουν, για να αποφύγουν την ανοησία και τη σκαλιότητα των μεγάλων, και αυτό για το καλό των παιδιών, για να μη τιμωρηθούν αυτά· και ότι καλό θα ήταν να παρατήσουν γονείς και δασκάλους και ν' ακολουθήσουν τους συνομηλικούς τους και τις γυναίκες στο τσαγκαράδικο ή στο βαφείο ή στο πλυσταριό, για να τελειοποιήσουν τις γνώσεις τους. Και λέγοντας τέτοια, πείθουν. Ας μη θεωρηθεί ότι τους κατηγορώ πιο αυστηρά απ' ό,τι επιβάλλει η ίδια η αλήθεια. Και θα φανεί αυτό από τα παρακάτω: Οι ιερείς των διαφόρων θρησκειών προσκαλούν στις τελετές τους, "όποιον έχει χέρια καθαρά, και γλώσσα συνετή", και άλλοι, "όποιον είναι απαλλαγμένος από κάθε λογής βρωμιά, και η ψυχή του δεν συμμερίζεται το κακό. και όποιον έχει ζήσει όμορφα και δίκαια" -ώστε η υπόσχεση του εξαγνισμού από την αμαρτία κατά κάποιο τρόπο να εκπληρώνεται από την καθαρότητα των ίδιων των μελών.

Ας ακούσουμε ποιους καλούν κοντά τους οι χριστιανοί· όποιος, λένε, είναι αμαρτωλός, όποιος είναι ανόητος, όποιος είναι νήπιος, όποιος είναι δαιμονισμένος, αυτός θα κερδίσει την βασιλεία του θεού. Και ακόμη καλύτερα ίσως αν είναι και άδικος και κλέφτης και διαρρήκτης και δηλητηριαστής και βλάσφημος και τυμβωρύχος. Ούτε προσκλητήριο να ήταν, για σύσταση συμμορίας ληστών. Μα, θα πούνε, ο θεός στάλθηκε στην γη για χάρη των αμαρτωλών (θαρρείς και είναι κανένας γιατρός που τον έστειλε στην πόλη ο φιλόανθρωπος βασιλιάς, να γιατρέψει τους αρρώστους). Καλώς· και με τους αναμάρτητους τι γίνεται; Αυτοί δεν είναι άξιοι της χάρης του; Μήπως τελικά είναι κακό να 'σαι αναμάρτητος; Μήπως θέλουν να μας πούνε πως τον άδικο άνθρωπο θα τον δεχτεί, βέβαια, αφού πρώτα ο άδικος πέσει στα γόνατα και σκόπιμα αυτοταπεινωθεί, ενώ τον δίκαιο δεν θα τον δεχτεί, ακόμα κι αν αυτός τιμά τον θεό με τρόπο ενάρτετο;

Οι σωστοί δικαστές, όταν βλέπουν στο δικαστήριο κάποιον να κλαίγεται και να χτυπιέται για να βρει το δίκιο του, του λένε να πάψει να γίνεται αξιολύπητος ώστε να κριθεί με γνώμονα την αλήθεια και όχι προκαλώντας τον οίκτο· οι χριστιανοί όμως θέλουν να μας πείσουν ότι ο θεός τους κρίνει επηρεασμένος από τις κολακειές μας και όχι με γνώμονα την αλήθεια. Και αν δεχτούμε ότι από τη φύση του το ανθρώπινο είδος κλίνει κατά κάποιο τρόπο προς την αμαρτία, θα 'πρεπε τότε στους πάντες να απευθύνεται το μήνυμα· προς τι αυτή η προτίμηση στους

αμαρτωλούς ειδικά; Ο λόγος είναι ότι για τους πραγματικά καλούς και δίκαιους ανθρώπους το μήνυμα τους δεν έχει νόημα· αυτούς λοιπόν δεν μπορούν να τους τραβήξουν με το μέρος τους οι χριστιανοί, γι' αυτό και προτιμούν να απευθύνονται στους μιαρούς και τους διεφθαρμένους. Ο καθένας βέβαια ξέρει ότι τον κακό άνθρωπο -που είναι τέτοιος είτε από την φύση του είτε γιατί έτσι έμαθε μεγαλώνοντας- δεν τον μεταμορφώνεις σε καλό ούτε με την τιμωρία ούτε με την συμπόνια- είναι εξαιρετικά δύσκολο να μεταβάλλεις εντελώς την ιδιοσυγκρασία κάποιου. Παρ' όλα αυτά ο θεός τους προφανώς επηρεάζεται από τα αισθήματα οίκτου και συμπόνιας που του προκαλούν οι πιστοί του και απαλλάσσει όσους υπήρξαν κακοί, ενώ έναν ενάρετο που δεν συμπεριφέρεται έτσι, τον απορρίπτει - πράγμα εντελώς άδικο.

Οι διδάσκαλοι τους πάλι, λένε: "Οι σοφοί αδιαφορούν πλήρως για τη χριστιανική μας διδασκαλία, γιατί η ίδια τους η σοφία τους παραπλανά και τους βάζει τρικλοποδιά" -πρόκειται για επιχειρήματα που σε κάθε τους λεπτομέρεια προκαλούν το γέλιο. Ακριβώς επειδή δεν μπορούν να πείσουν κάποιον μυαλωμένο, ψάχνουν ανάμεσα στους χαζούς. Εγώ θα παρομοιάζα τον χριστιανό δάσκαλο με τσαρλατάνο που ενώ υπόσχεται να αποκαταστήσει την υγεία κάποιου, τον αποτρέπει με κάθε τρόπο από το να πάει να κοιταχτεί σ' έναν έμπειρο γιατρό, από φόβο μήπως τον εκθέσει η επιστημονική κατάρτιση του τελευταίου (άλλωστε, συμβαίνει αυτό και στην πραγματικότητα). Τρέχει σε κάτι νήπιους και ηλίθιους χωριάτες και τους λέει, "μη πηγαίνετε σε γιατρούς, όποιον υπόσχονται να θεραπεύσουν, τον καταστρέφουν", και, "προσοχή, κανείς σας να μην αγγίξει την γνώση, γιατί η γνώση είναι επικίνδυνο πράγμα, η γνώση είναι αρρώστια της ψυχής, η σοφία ισοδυναμεί με καταστροφή. Εμένα ν' ακούτε, μόνο εγώ θα σας σώσω". Μου θυμίζει μεθυσμένο που κουβεντιάζει παρέα με άλλους μεθυσμένους και κατηγορεί τους ανθρώπους που δεν πίνουν ως μέθυσους. Ή μύωπα που κάνει κήρυγμα σε μύωπες, ότι οι άνθρωποι με δυνατή όραση έχουν πάθηση στα μάτια. Αυτά τους καταλογίζω, για να μην αναφερθώ σε όλα- γνώμη μου είναι ότι πέφτουν σε βαρύ σφάλμα γιατί η στάση τους είναι εξευτελιστική για το θεό και σκοπός τους είναι να προσφέρουν εύκολες ελπίδες στους μικρόψυχους, να τους κάνουν να βλέπουν υπεροπτικά τους καλύτερους τους και, δήθεν για το καλό τους, να τους αποφεύγουν.

Κριτική τής χριστιανικής διδασκαλίας

Σχετικά με το επιχείρημα των Ιουδαίων και μερικών χριστιανών ότι -όπως λένε οι πρώτοι- θα κατεβεί στη γη ή -όπως λένε οι δεύτεροι- έχει ήδη κατέβει στη γη κάποιος θεός ή γιος θεού για να απονείμει δικαιοσύνη: Πρόκειται για ιδέα επονειδιστη που δεν αντέχει σε σοβαρή κριτική. Οι μεν Ιουδαίοι -όχι μερικοί αλλά όλοι τους- πιστεύουν ότι πρόκειται κάποιος να κατεβεί στη γη, οι δε χριστιανοί -μερικοί τουλάχιστον- ισχυρίζονται ότι ήδη έχει κατέβει. Αναρωτιέμαι, τι σκοπό μπορεί να έχει ο θεός για να αποφασίσει μια τέτοια κάθοδο. Θέλει να μάθει τι συμβαίνει ανάμεσα στους ανθρώπους; Δηλαδή δεν είναι παντογνώστης; Ή μήπως τα γνωρίζει μεν όλα αλλά δεν διορθώνει τα στραβά, και ούτε έχει τη θεία δύναμη να το κάνει, εκτός αν στείλει κάτω κάποιον ειδήμονα, και μάλιστα σε μίαν ορισμένη γωνιά της οικουμένης, αποφασισμένος να φροντίσει μονάχα όσους ζουν εκεί; Δεν καταλαβαίνω πώς μπορούν και λένε ότι ο ίδιος ο θεός θα κατέβει στην γη

εγκαταλείποντας την έδρα του, όταν εδώ, και το παραμικρό να μεταβληθεί, ανατρέπεται κάθε ισορροπία και χάνονται τα πάντα.

Έπειτα, αν έκρινε ο θεός ότι οι άνθρωποι τον αγνοούν και τον έχουν υποτιμημένο, λένε να είναι τέτοιος από τη φύση του ώστε να επιβάλει την αναγνώριση του βάζοντας σε δοκιμασία και δελεάζοντας με ανταμοιβές πιστούς και άπιστους, σαν τους νεόπλουτους που δελεάζουν τους άλλους επιδεικνύοντας τα πλούτη τους; Σαν πολύ ανθρώπινη μου φαίνεται αυτή η ζηλοτυπία του θεού τους. Κανονικά, θα 'πρεπε να υποστηρίζουν ότι ο θεός δεν θέλει να γίνει γνωστός για λογαριασμό του, αλλά για χάρη της σωτηρίας των ανθρώπων ώστε όσοι δεχτούν αυτήν την γνώση να γίνουν καλοί και να σωθούν ενώ όσοι την απορρίπτουν να τιμωρηθούν αφού θα 'χει αποδειχθεί πόσο άθλιοι είναι. Απορώ όμως: ύστερα από τόσους και τόσους αιώνες, τώρα θυμήθηκε ο θεός να κρίνει τη ζωή των ανθρώπων; Τόσον καιρό τι έκανε, έμενε άπραγος και τους παραμελούσε; Είναι ολοφάνερο ότι τη φλυαρία τους περί θεού δεν τη χαρακτηρίζει ούτε η ευσέβεια ούτε η αγνότητα. Σκοπός τους είναι να προκαλέσουν δέος στους αφελείς με ψεύτικες φοβέρες, για τιμωρίες που περιμένουν τους αμαρτωλούς. Κι έτσι δε διαφέρουν σε τίποτα από τους Βάκχειους, που δεν κουράζονται να μιλάνε από την πρώτη στιγμή για φαντάσματα και για άλλα τρομαχτικά πράγματα.

Δεν είναι παράδοξα ούτε για πρώτη φορά ακούγονται τα περί κατακλυσμών και καταστροφικών πυρκαγιών πήρε τ' αφτί τους τις σχετικές δοξασίες Ελλήνων και βαρβάρων, ότι δηλαδή όταν κλείνει ο κύκλος του χρόνου, και λόγω των επανόδων και συνόδων ορισμένων άστρων σημειώνονται κατακλυσμοί και πυρκαγιές· και ότι μετά τον τελευταίο κατακλυσμό της εποχής του Δευκαλίωνα κλείνει τώρα πάλι ο κύκλος και απαιτεί, σύμφωνα με αλληλοδιαδοχή των πάντων, εκτεταμένες πυρκαγιές. Αυτά ακούσανε, και νομίζουν τώρα πως ο θεός θα κατέβει στη γη κουβαλώντας μαζί του το πυρ, θαρρείς κι είναι κανένας ανακριτής.

Ας θυμηθούμε τώρα κάποιες ιδέες που έχουν διατυπωθεί από παλιά· εγώ ο ίδιος δεν προσθέτω εδώ τίποτε το καινούριο. Σύμφωνα μ' αυτές λοιπόν, ο θεός είναι καλός και αγαθός και μακάριος καθώς ζει σε μια αυθύπαρκτη κατάσταση τελειότητας και υπεροχής. Αν ποτέ συμβεί να κατεβεί και ν' αναμιχθεί με τους ανθρώπους, αναγκαστικά θα υποστεί μια μεταβολή από το καλό στο κακό· από το ωραίο στο άσχημο· από την μακαριότητα στη μιζέρια· από την τελειότητα στην πονηριά. Ποιος θεός θα επέλεγε μια τέτοια μεταβολή; Είναι βέβαια στη φύση των θνητών το να υφίστανται μεταβολές· όμως ένα αθάνατο ον παραμένει αμετάλλαχτο. Τέτοιες μεταβολές δεν θα τις καταδεχόταν. Συνεπώς; Είτε μεταβάλλεται, όπως λένε οι χριστιανοί, ο θεός σε θνητό (πράγμα που όπως είπαμε είναι αδύνατο), είτε δεν μεταβάλλεται μεν αλλά κάνει όσους τον βλέπουν να τον περνούν για θνητό, οπότε παραπλανά και ψεύδεται. Αλλά η απάτη και το ψέμα, όπως και να 'χει, είναι κακά - εκτός από την περίπτωση που θα τα χρησιμοποιούσε κανείς σαν φάρμακο, δηλαδή για χάρη της θεραπείας ενός φίλου που 'χει χάσει τα λογικά του - ή την περίπτωση όπου

πάει κάποιος να ξεφύγει από εχθρούς για να γλιτώσει από τον κίνδυνο. Αλλά δε νομίζω να 'χει ο θεός άρρωστους και τρελούς φίλους ούτε και να φοβάται κανέναν ώστε να κοιτάξει πώς να παραπλανήσει για να ξεφύγει.

Οι Ιουδαίοι ισχυρίζονται ότι όπως είναι η ζωή κατάσπαρτη από κάθε κακό, είναι απαραίτητο να στείλει κάτω ο θεός κάποιον για να τιμωρηθούν οι άδικοι και τα πάντα να εξαγνιστούν, όπως συνέβη με τον πρώτο κατακλυσμό. Οι χριστιανοί σ' όλα

αυτά προσθέτουν και τα δικά τους. [...] Ο ίδιος θεός γκρέμισε και τον πύργο της Βαβέλ για να καθαρήσει την γη από την ανυπακοή (άλλη ιστορία και αυτή, που την σκάρωσε ο Μωυσής παραχαράσσοντας το μύθο των Αλωάδων, όπως από τον μύθο του Φαέθοντα επινόησε και κείνη την ιστορία με τα Σόδομα και Γόμορρα που αφανίστηκαν στο πυρ για να πληρώσουν τις αμαρτίες τους). Σ' όλα αυτά λοιπόν τα ιουδαϊκά, προσθέτουν οι χριστιανοί το ότι εξ αιτίας των αμαρτιών των Ιουδαίων στάλθηκε στη γη ο γιος του θεού Ιησούς, και επειδή οι Ιουδαίοι τον τιμώρησαν και τον πότισαν χολή, έπεσε στα κεφάλια τους η χολή του θεού.

Τέτοιου είδους ανθρώπους, σαν τους Εβραίους και τους χριστιανούς, μπορώ να τους συγκρίνω μόνο με νυχτερίδες ή μυρμήγκια που ξεπροβάλλουν από την τρύπα ή με βατράχια που συνεδριάζουν γύρω από ένα βάλτο ή με σκουλήκια μαζεμένα πάνω σε κοπριές, να μαλώνουν όλα μεταξύ τους για το ποιοι απ' όλους είναι οι πιο αμαρτωλοί και να λένε: "Ο θεός πρώτα σ' εμάς όλα τα φανερώνει, ειδικά σ' εμάς, και όλα μας τα προαναγγέλλει. Παρατάει τους πάντες και τα πάντα και ασχολείται μόνο μαζί μας και μόνο σ' εμάς στέλνει κήρυκες, και μάλιστα αδιάκοπα, φροντίζοντας ώστε εμείς και μόνο εμείς να βρεθούμε για πάντα στο πλευρό του".

Αυτά τα σκουλήκια λοιπόν λένε, "αμέσως μετά τον θεό ερχόμαστε εμείς που μας έφτιαξε κατ' εικόνα του, και ύστερα έρχονται όλα τα υπόλοιπα, που είναι υποδεέστερα από μας -η γη, το νερό, τα άστρα- όλα για χάρη μας δημιουργήθηκαν, όλα έχουν ταχθεί στην υπηρεσία μας. Και τώρα", συνεχίζουν τα σκουλήκια, "επειδή κάποιοι ανάμεσα μας αποτελούν παραφωνία, θα έρθει ο θεός ή θα στείλει τον υιό του να ρίξει φωτιά να κάψει τους άδικους ώστε οι υπόλοιποι που θα σωθούμε να κερδίσουμε μαζί του την αιώνια ζωή". Τέτοια πράγματα πιο εύκολα θα τα ανεχόμασταν αν όντως προέρχονταν από σκουλήκια και βατράχια παρά τώρα, που αποτελούν μόνιμο θέμα αντεγκλήσεων Εβραίων και χριστιανών.

Οι Ιουδαίοι είναι κάτι δραπέτες από την Αίγυπτο, που δεν έχουν δημιουργήσει ποτέ τίποτα το αξιόλογο, καθώς ποτέ δεν ασχολήθηκαν ούτε με την παιδεία ούτε καν με την αριθμητική. Τίποτα από την όλη ιστορία τους δεν έχει τραβήξει το ενδιαφέρον των Ελλήνων. Χωρίς ίχνος ντροπής, επιχειρήσαν να βρουν τις ρίζες του γενεαλογικού τους δέντρου στην πρώτη φουρνιά απατεώνων και μάγων, επικαλούμενοι ασαφείς και αμφίβολες μαρτυρίες, βγαλμένες μέσα από τα σκοτάδια του παρελθόντος -πράγματα που παρερμηνεύονται από τους αμαθείς και τους αφελείς. Και ενώ μέχρι τώρα, επί αιώνες, από κανένα δεν αμφισβητούνταν η ιουδαϊκή γενεαλογία, τώρα ακούει κανείς να την αμφισβητούν οι ίδιοι οι Ιουδαίοι.

Στο παρελθόν, λαοί όπως οι Αθηναίοι, οι Αιγύπτιοι, οι Αρκάδες και οι Φρύγες έχουν ισχυριστεί ότι κάποιοι από τους προγόνους τους γεννήθηκαν μέσα από το χώμα, και μάλιστα πρόβαλαν και αποδείξεις. Οι Εβραίοι τώρα -σκυφτοί κάπου σε μια γωνιά της Παλαιστίνης, εντελώς αμόρφωτοι και μη ξέροντας ότι τα παλιά χρόνια αυτοί οι μύθοι τραγουδήθηκαν από τον Ησίοδο και αμέτρητους άλλους θεόπνευστους ανθρώπους- σκάρωσαν για λογαριασμό τους την πιο άτεχνη και απίστευτη ιστορία: Κάποιον άνθρωπο τον έπλασε, λέει, ο ίδιος ο θεός με τα χέρια του και φύσηξε μέσα του ζωή, και ύστερα από το πλευρό του έφτιαξε μια γυναίκα, και μετά τους έδινε παραγγέλματα και ήρθε ένα φίδι και του 'κανε αντίπραξη, και τελικά υπερίσχυσε το φίδι και όχι τα παραγγέλματά του. Αυτόν τον ανόσιο μύθο διηγούνται -θαρρείς και απευθύνονται σε τίποτε γριές- που παρουσιάζει έναν θεό αδύναμο από την πρώτη στιγμή: Έναν θεό που δεν στάθηκε ικανός να πείσει ούτε τον έναν και μοναδικό άνθρωπο που ο ίδιος έπλασε. Κατόπιν μιλούν για κάποιο κατακλυσμό και μίαν

ασυνήθιστη κιβωτό που περιείχε τα πάντα, και για ένα περιστέρι και μια κουρούνα που ήταν οι αγγελιοφόροι -άτεχνες και αβασάνιστες παραχαράξεις του μύθου του Δευκαλίωνα- και αυτό, είμαι βέβαιος, δεν περίμεναν πως θα έβγαινε κάποτε στο φως, παρά συνέχιζαν να σκαρώνουν άτεχνους μύθους, κατάλληλους μόνο για νήπια: Τι απίθανες τεκνοποιίες από γονείς σε βαθιά γεράματα... Τι επιβουλές ανάμεσα σε αδέρφια... Τι προδοσίες μανάδων... Σ' όλα αυτά, από κοντά και ο θεός, ν' ανακατεύεται παντού, να συμμετέχει... να δωρίζει γαϊδούρια και πρόβατα και καμήλες. μέχρι και πηγάδια ν' ανοίγει για τους δίκαιους. και οι δίκαιοι να συνουσιάζονται με τις νύφες και με τις υπηρέτριες τους. Ανηθικότητες που μπροστά τους ωχριούν τα Θυέστια. Κόρες να μεθούν τον πατέρα για να τεκνοποιήσουν μαζί του. αδερφός να πουλάει τον αδερφό για δούλο και να εξαπατά τον πατέρα. και ο πουλημένος τελικά απελευθερώνεται και με συνοδεία πομπής πορεύεται στον τάφο του πατέρα του. και στις μέρες του το λαμπρό και θεσπέσιο γένος των Ιουδαίων που στο μεγαλύτερο μέρος του ζούσε διασκορπισμένο στην Αίγυπτο, δέχτηκε την εντολή να πάει να κατοικήσει και να βοσκήσει τα κοπάδια του αλλού.

Οι πιο λογικοί ανάμεσα στους Ιουδαίους και τους χριστιανούς, μες στην αμηχανία τους, προσπαθούν να αποδώσουν σ' όλα αυτά αλληγορική σημασία· όμως οι ιστορίες καθ' αυτές δεν είναι τέτοιες που να επιδέχονται κάποια αλληγορική ερμηνεία, κάθε άλλο· μιλάμε για απύθμενες βλακείες. Όσο για τις αλληγορίες που τους έχουν αποδοθεί, είναι πιο κακοήθεις και ανάρμοστες από τους ίδιους τους μύθους, και μόνο με την βοήθεια μιας εντυπωσιακής και ολωσδιόλου αναισθητής βλακείας, καταφέρνουν να ταιριάξουν τα αταίριαστα. Τυχαίνει να έχω κι εγώ υπ' όψη μου μια τέτοια αλληγορικής σημασίας ιστορία, τη λογομαχία ανάμεσα σε κάποιον Παπίσκο και τον Ιάσονα. Δεν μπορείς ούτε να γελάσεις μ' αυτόν τον διάλογο, τόσο αξιοθρήνητος είναι και τέτοια απέχθεια προκαλεί. Ας τ' αφήσω όμως αυτά· είναι ανώφελο να ασκώ κριτική πάνω σε πράγματα ολοφάνερα στον καθένα που θα 'χει την υπομονή και την αντοχή να διαβάσει και να υποστεί αυτά τα συγγράμματα. Προτιμώτερο να ασχοληθούμε με την διδασκαλία περί φύσεως -και συγκεκριμένα με την θέση ότι ο θεός δεν έχει δημιουργήσει κανένα θνητό πλάσμα. Αντιθέτως, έργα του θεού είναι τα αιώνια και αθάνατα. Και έργα αυτών είναι τα θνητά όντα. Και η μεν ψυχή είναι έργο του θεού, η φύση του σώματος όμως είναι άλλη. Και η φύση δεν κάνει διακρίσεις ανάμεσα στα σώματα των νυχτερίδων και των σκουληκιών και των βατράχων και των ανθρώπων. Όλα από την ίδια ύλη είναι φτιαγμένα και κατά τον ίδιο τρόπο είναι όλα φθαρτά. Η φύση τους είναι κοινή: Περνά και ξαναπερνά μέσα από διαφοροποιήσεις για να επιστρέψει στην αρχική της κατάσταση. Κανένα δε προϊόν της ύλης δεν είναι αθάνατο. Αλλά πάνω σ' αυτά δεν χρειάζεται να επεκταθούμε περισσότερο. Όποιος είναι σε θέση να τα μελετήσει και να ερευνήσει με μεγαλύτερη πληρότητα, θα τα μάθει.

(Ως προς το ζήτημα του κακού, έχω να πω ότι) στον κόσμο μας, το κακό δεν θα μπορούσε ούτε να μειωθεί ούτε να αυξηθεί -ούτε στο παρελθόν ούτε στο παρόν ούτε στο μέλλον. Όπως συμβαίνει να είναι ίδια η υλική φύση των πάντων, έτσι συμβαίνει και η πηγή των κακών να είναι η ίδια. Τα κακά ούτε πληθαίνουν ούτε λιγοστεύουν είναι περίπου οριοθετημένα. Την προέλευση των κακών δεν είναι εύκολο να την γνωρίζει ένας μη φιλοσοφημένος άνθρωπος, γι' αυτό, για τον πολύ τον κόσμο είναι αρκετό το να πει κανείς ότι δεν προέρχονται από τον θεό τα κακά, αλλά ότι αποτελούν και αυτά ένα μέρος του υλικού κόσμου και της ανθρώπινης κοινωνίας· ότι ο κύκλος ζωής των θνητών είναι अपαράλλαχτος από την αρχή ως το

τέλος, και καθώς τα πράγματα ολοκληρώνουν τον κύκλο τους, είναι αναπόφευκτο, αυτά που συμβαίνουν τώρα να ξανασυμβούν, όπως άλλωστε και έχουν ξανασυμβεί. Και επιπλέον, ας μη νομίζουμε πως ο ορατός κόσμος, έχει διευθετηθεί προς χάρη του ανθρώπου: Το κάθε τι γεννιέται και πεθαίνει για χάρη της διαφύλαξης του όλου -σύμφωνα με την αέναη διαδικασία αλλαγής που προανέφερα, όπου το κάθε τι μετατρέπεται σε κάτι άλλο. Τα καλά και τα κακά ούτε πληθαίνουν ούτε λιγοστεύουν, και ο θεός δεν χρειάζεται να διορθώσει τον κόσμο -δηλαδή να του προσθέσει βελτιώσεις, θαρρείς κι είναι άνθρωπος που σκάρωσε από την αρχή ένα κακότεχο έργο και τώρα πάει να το επιδιορθώσει- εξαγνίζοντας τον με το πυρ ή με κατακλυσμούς. Όσο για το τι είναι κακό και τι όχι, ας μην είμαστε και τόσο σίγουροι. Και αν ακόμα κάτι σου φαίνεται κακό, δεν

είναι ξεκάθαρο αν είναι όντως κακό· δεν μπορείς πάντα να ξέρεις αν πραγματικά είναι ή όχι προς όφελος είτε δικό σου είτε κάποιου άλλου είτε του συνόλου.

Βλέποντας λοιπόν κανείς τους χριστιανούς να προσδίδουν στο θεό αισθήματα οργισμένου ανθρώπου, δεν μπορεί παρά να γελάει: Εδώ ένας άνθρωπος που κάποτε οργίστηκε με τους Ιουδαίους, τους εξολόθρευσε όλους, τους ισοπέδωσε· ενώ πριν απ' αυτόν, ολόκληρος θεός, ο μέγιστος θεός όπως λένε, που 'χε γίνει πυρ και μανία μαζί τους και εξαπέλυε απειλές, το μόνο που 'κανε τελικά ήταν να στείλει κάτω τον υιό του, που 'παθε τα όσα έπαθε... Επειδή όμως δεν μιλάμε τώρα μόνο για τους Ιουδαίους αλλά για την φύση γενικά, ας ξεκαθαρίσω τι εννοώ με τα παραπάνω. Ισχυρίζονται ότι τα πάντα δημιουργήθηκαν από τον θεό για χάρη του ανθρώπου, ενώ εμείς υποστηρίζουμε ότι δεν έγιναν και δεν γίνονται, ούτε για χάρη των ανθρώπων ούτε για χάρη των ζώων. Και ούτε είναι έργα θεού οι βροντές κι οι αστραπές κι οι βροχές, Ακόμα κι αν δεχόταν κανείς ότι αυτά τα φαινόμενα είναι έργο του θεού, γιατί θα 'πρεπε να βρέχει για χάρη του ανθρώπου (για να μπορεί δηλαδή ο άνθρωπος να έχει τροφή), κι όχι για χάρη των δέντρων ή των αγκαθιών ή των χόρτων; Κι αν πεις ότι κι αυτά μόνο για χάρη του ανθρώπου φυτρώνουν, τότε γιατί όχι μόνο για χάρη των άγριων ζώων; Στο κάτω κάτω εμείς, με τόσους κόπους και επίμονη δουλειά, μόλις που καταφέρνουμε να τρεφόμεστε, ενώ αυτά ούτε να οργώνουν χρειάζεται ούτε να σπέρνουν. Και σ' όποιον θα μου θύμιζε τη φράση του Ευριπίδη, "και ο ήλιος κι η νύχτα τους θνητούς υπηρετούν", θα ρωτούσα, γιατί ντε και καλά εμάς και όχι τα μυρμήγκια και τις μύγες; Αφού και γι' αυτά, η νύχτα είναι για ν' αναπαύονται κι η μέρα για να βλέπουν και να κάνουν. Και σ' όποιον πει ότι είμαστε άρχοντες των ζώων, μιας και τα κυνηγούμε και μετά τα καταβροχθίζουμε, θα ρωτήσω: Τι αποκλείει, εμείς να έχουμε γίνει για χάρη αυτών, αφού κι εκείνα μας κυνηγάνε και μας τρώνε; Και μάλιστα, εμείς για να τα πιάνουμε χρειαζόμαστε όπλα και δίχτυα και σκυλιά, χώρια που πρέπει να μαζευόμαστε πολλοί. Ενώ εκείνα τα προίκισε η φύση με δικά τους όπλα, και έτσι ως προς αυτό είμαστε εμείς υποδεέστεροι. Θα μου πείτε, ο θεός μάς έδωσε μυαλό, ώστε να μπορούμε να πιάνουμε και να κακομεταχειριζόμαστε τα άγρια θηρία· εδώ θα απαντήσω ότι επί τόσα χρόνια, προτού εμφανιστούν οι πόλεις κι οι τέχνες κι οι επικοινωνίες και τα όπλα και τα δίχτυα, οι άνθρωποι αρπάζονταν και καταβροχθίζονταν από τ' άγρια θηρία· σπανιώτατα συνέβαινε το αντίστροφο. Άρα εδώ θα λέγαμε πως ο θεός τούς ανθρώπους τούς είχε μάλλον υποταγμένους στα άγρια ζώα. Μα, θα μου πείτε, οι άνθρωποι είναι ανώτεροι από τα ζώα, διότι ζούνε σε πόλεις και έχουν κράτη και αξιώματα και εξουσίες. Ε, λοιπόν, σιγά το πράμα. Και τα μυρμήγκια κι οι μέλισσες το ίδιο. Οι μέλισσες -τουλάχιστον αυτές- έχουν αρχηγό, διαβαθμίσεις, περίθαλψη, κάνουν

πολέμους, εξοντώνουν τούς ηττημένους, χτίζουν πόλεις, ακόμα και προάστια, αλλάζουν βάρδιες στη δουλειά, τιμωρούν τους τεμπέληδες -τους κηφήνες τουλάχιστον, που τους απελαύνουν. Τα μυρμήγκια από τους αποθηκευμένους σπόρους κόβουν τα φύτρα για να μη βλαστήσουν, έτσι ώστε να τους μείνουν για ένα χρόνο. Επίσης, τα νεκρά μυρμήγκια τα αποθέτουν σε έναν τόπο που έχουν ξεχωρίσει ειδικά για αυτόν τον σκοπό· και ο τόπος αυτός είναι για αυτά κάτι ανάλογο με τα δικά μας πάτρια μνήματα. Επίσης όταν συναντιούνται, έχουν τρόπο να συνεννοούνται μεταξύ τους και να μη χάνουν το δρόμο τους· χρησιμοποιούν φυσικά δική τους γλώσσα, έχουν δική τους κοινή λογική και νοήματα και συλλογικούς σκοπούς και σημαινόμενα.

Για πείτε μου τώρα, αν κάποιος από ψηλά από τον ουρανό ρίχνει μια ματιά στη γη, ποιες μεγάλες διαφορές νομίζετε ότι θα βρει ανάμεσα στα δρώμενα τα δικά μας και των μελισσών και των μυρμηγκιών; Ίσως μοναχά το ότι οι άνθρωποι καταγίνονται με την μαγεία και τη βασκανία· μόνο που σ' αυτά μας έχουν αφήσει πίσω τα φίδια κι οι αετοί: Από αντίδοτα τουλάχιστον και από τρόπους να προλαβαίνουν και να απομακρύνουν το κακό, γνωρίζουν ουκ ολίγα -μέχρι και πέτρες χρησιμοποιούν για να σώζουν τα μικρά τους· και ξέρουν μυστικά που αν τύχει ποτέ να τα μάθει άνθρωπος, θα νομίζει πως κατέχει θαυμαστές γνώσεις. Θα μου απαντήσουν, ότι ο άνθρωπος έχει συλλάβει την έννοια του θείου, και αυτό τον κάνει ανώτερο από τα άλλα ζώα. Ας ξέρουν λοιπόν όσοι το ισχυρίζονται αυτό, ότι αυτή την ιδιότητα πολλά άλλα ζώα θα την διεκδικήσουν, και μ' όλο τους το δίκιο. Γιατί, τι πιο θεϊκό από το να προβλέπει κανείς τα μελλούμενα και να τα φανερώνει; Αυτά λοιπόν οι άνθρωποι είναι υποχρεωμένοι να τα μαθαίνουν από τα άλλα ζώα και κυρίως από τα πουλιά. Και όσοι καταλαβαίνουν τα σημάδια τους, υποτίθεται πως έχουν προφητικές ικανότητες. Επομένως, τα πουλιά και όσα άλλα ζώα είναι προικισμένα από το θεό με προφητικές ιδιότητες και μας γνωστοποιούν με σημάδια τα μελλούμενα, φαίνεται πως από τη φύση τους είναι πιο κοντά στον θεό, πιο σοφά και πιο αγαπητά σ' αυτόν. Υπάρχουν μάλιστα άνθρωποι μυαλωμένοι που ισχυρίζονται ότι τα πουλιά έχουν δικό τους τρόπο επικοινωνίας φανερά ανώτερο από τους δικούς μας, και ότι αυτοί είναι σε θέση να καταλαβαίνουν τα λεγόμενα τους και να το αποδεικνύουν έμπρακτα· προλέγουν φερ' ειπείν ότι σύμφωνα με τα λεγόμενα τους τα πουλιά θα αναχωρήσουν προς ένα ορισμένο σημείο και εκεί θα κάνουν κάτι συγκεκριμένο και τα όσα προλέγουν επαληθεύονται. Επίσης για τους ελέφαντες λένε πως τηρούν τους όρκους τους και είναι πιο πιστοί από οποιοδήποτε άλλο ζώο, έχοντας επίγνωση της ύπαρξης του θεού. Οι δε πελαργοί είναι πιο ευσεβείς από τους ανθρώπους· ανταποδίδουν την αγάπη και την φροντίδα των γονιών τους και τους πηγαίνουν τροφές. Ένα πουλί της Αραβίας, ο φοίνικας, κουβαλά στην Αίγυπτο τον νεκρό πατέρα του τυλιγμένο σε σμύρνα (βαλσαμόδεντρο) και τον αποθέτει στο τέμενος του ήλιου.

Βλέπουμε λοιπόν ότι δεν δημιουργήθηκαν τα πάντα για χάρη του ανθρώπου, όπως δεν δημιουργήθηκαν για χάρη του λιονταριού ή του αετού ή τού δελφινιού: Ο κόσμος δημιουργήθηκε από τον θεό κατά τρόπο ώστε όλα τα μέρη του να συμβάλλουν στην ολοκλήρωση και την τελειότητα του. Τα πάντα έχουν υπολογιστεί ώστε να εξυπηρετούν, όχι το ένα το άλλο, αλλά το όλον και ο θεός για αυτό ενδιαφέρεται, και έτσι το όλον δεν το εγκαταλείπει η πρόνοια και δεν εξελίσσεται προς το χειρότερο, ούτε ο θεός αποφασίζει ύστερα από κάποια χρονική περίοδο απραξίας να το στρέψει προς στον εαυτό του, ούτε και εξοργίζεται με τους ανθ-

ρώπους, όπως δεν εξοργίζεται με τους πιθήκους ή τα ποντίκια. Ούτε απειλές εκτοξεύει εναντίον τους· γιατί το κάθε τι στον κόσμο κατέχει την θέση που του αναλογεί.

Για τους Εβραίους και τους χριστιανούς

Σας λέω λοιπόν, Ιουδαίοι και χριστιανοί, ότι θεός και παιδί θεού, ούτε κατέβηκε ούτε μπορεί ποτέ να κατεβεί στη γη. Κι αν εννοείτε κάποιους αγγέλους, τι λέτε πως είναι αυτοί, θεοί ή άλλο γένος; Γιατί, φυσικά, άλλο πράγμα ο θεός και άλλο οι δαίμονες.

Με τους Ιουδαίους τώρα, είναι κανείς να απορεί που από τη μια λατρεύουν τον ουρανό και τους αγγέλους και από την άλλη αδιαφορούν για τα πιο μεγαλοπρεπή και ισχυρά μέρη του, τον ήλιο και τη σελήνη και τους άλλους αστέρες, και τους πλανήτες και τους απλανείς. Θαρρείς και είναι δυνατόν, το μιν όλον να είναι θεός τα δε μέρη του να μην είναι θεϊκά· ή πάλι, λατρεύουν απόλυτα εκείνα τα όντα που, καθώς λένε, ενσκήπτουν σε ανθρώπους τυφλωμένους από τα σκοτάδια της μαγείας ή σε ανθρώπους που βλέπουν στον ύπνο τους φαντάσματα. Ενώ τους άλλους που τόσο ξεκάθαρα και διάφανα προλέγουν τα μελλούμενα, και που χάρη σ' αυτούς εκμεταλλεύονται και διαχειρίζονται οι άνθρωποι τις βροχές και τη ζέστη του ήλιου και τα σύννεφα και τις βροντές -τις οποίες οι Ιουδαίοι προσκυνούν— τους καρπούς και όλα τα γεννήματα, και μέσω αυτών φανερώνεται ο θεός, τους επιφανέστερους κήρυκες των επουρανίων, τους πραγματικούς αγγέλους του ουρανού -αυτούς τους νομίζουν τιποτένιους. Ακόμη, είναι ανόητο να πιστεύουν ότι όταν ο θεός θα ρίξει φωτιά -θαρρείς και είναι κανένας μάγεις- τότε όλο το υπόλοιπο ανθρώπινο γένος θα κατακαεί και μόνο αυτοί θα απομείνουν, όχι μόνο οι ζωντανοί αλλά και οι πεθαμένοι από καιρό που θα έχουν βγει από την γη με κείνες τις ίδιες τους τις σάρκες -μια ελπίδα που πραγματικά ταιριάζει σε σκουλήκια. Γιατί ποια ανθρώπινη ψυχή θα μπορούσε ακόμα να ποθεί ένα σώμα σαπισμένο; Αφού ακόμα κι από σας κάποιοι και από τους χριστιανούς μερικοί, δεν ασπάζονται τούτο το δόγμα, χωρίς που τους είναι αδύνατο αλλά και αηδιαστικό να επιχειρηματολογούν και να δικαιολογούν την απίστευτη αυτή χυδαιότητα. Ποιό σώμα, αλλοιωμένο εντελώς, μπορεί να επανέλθει στην αρχική του φυσική κατάσταση και στην ίδια εκείνη σύσταση; Μη μπορώντας να απαντήσουν τίποτα, καταφεύγουν στην πιο παράλογη υπεκφυγή, λέγοντας ότι ο θεός όλα τα μπορεί. Όμως ο θεός τα επονείδιστα δεν τα μπορεί και αυτά που αντιβαίνουν στην φύση δεν τα θέλει. Και αν εσύ επιθυμήσεις κάτι το αηδιαστικό επειδή είσαι φαύλος, δεν πρέπει να πιστεύεις ότι ο θεός θα το μπορέσει κιόλας και ότι θα γίνει αμέσως. Γιατί ο θεός είναι το πρώτο αίτιο της ορθότητας και δικαιοσύνης των νόμων της φύσης κι όχι αρχηγέτης της ελαττωματικής επιθυμίας ούτε της πλανημένης αταξίας. Και βέβαια θα μπορούσε να παράσχει την αιώνια ζωή της ψυχής- "ενώ οι νεκροί", λέει ο Ηράκλειτος, "είναι πιο απεχθείς και από τα περιττώματα". Το να ανακηρύξει -παράλογα- αιώνια τη σάρκα -που 'ναι γεμάτη πράγματα που ούτε να τα λες δεν είναι ωραίο- ούτε θα το θελήσει ο θεός ούτε θα το μπορέσει. Γιατί αυτός είναι ο Λόγος, που ορίζει όλα τα όντα· τίποτα λοιπόν παράλογο δεν μπορεί να πράξει· και τίποτα ενάντια στον εαυτό του.

Οι Ιουδαίοι λοιπόν αφού έγιναν ιδιαίτερο έθνος, θεσπίζοντας νόμους σύμφωνα με τα έθιμα τους -τους οποίους ακόμα και σήμερα διατηρούν- και υπερασπιζόμενοι την όποια θρησκεία τους -πατρογονική πάντως- λειτουργούν όπως και οι άλλοι άνθρωποι, γιατί όλοι φροντίζουν με σεβασμό τα πατροπαράδοτα, όποια και αν

είναι αυτά. Άλλωστε φαίνεται πως έτσι αρμόζει· όχι μόνο επειδή ο κάθε λαός έχει σκεφτεί και έχει νομοθετήσει κατά το δικό του ιδιαίτερο τρόπο ή επειδή πρέπει να τηρούνται όσα από κοινού καθιερώθηκαν, αλλά και επειδή όπως είναι λογικό, τα μέρη της γης από παλιά είναι διαιρεμένα σε επικράτειες και έχει η κάθε μία τους τοποτηρητές της, και κυβερνούνται σύμφωνα με αυτή τη διαίρεση. Επομένως, σε κάθε τόπο τα πράγματα είναι καλώς καμωμένα, εφ' όσον γίνονται καταπώς επιθυμούν οι άνθρωποι εκεί από την άλλη, δεν είναι νόμιμο να καταλύονται αυτά που από παλιά έχουν κατά τόπους θεσπιστεί. Θα μπορούσε κανείς να χρησιμοποιήσει ως μάρτυρα τον Ηρόδοτο, που λέει τα εξής: "Διότι βέβαια, οι κάτοικοι των πόλεων Μάρεια και Άπις, αφού εγκαταστάθηκαν στην Αίγυπτο, στα σύνορα με την Λιβύη, πιστεύοντας ότι είναι Λίβυοι και όχι Αιγύπτιοι, και επειδή δυσφορούσαν με την θρησκεία των ιερών και δεν ήθελαν να απέχουν από τις αγελάδες, έστειλαν πρέσβεις στον Άμμωνα και δήλωσαν ότι τίποτα το κοινό δεν έχουν με τους Αιγυπτίους γιατί κατοικούν έξω από το Δέλτα και δεν έχουν κοινά έθιμα με αυτούς και θέλουν να μπορούν να γεύονται τα πάντα. Ο θεός όμως δεν τους το επέτρεψε αυτό, καθώς αποφάνθηκε ότι Αίγυπτος είναι η χώρα που την ποτίζει ο Νείλος και Αιγύπτιοι είναι όσοι κατοικούν κάτω από την πόλη Ελεφαντίνη και πίνουν από αυτόν τον ποταμό". Ο Ηρόδοτος από την πλευρά του αυτά έχει εξιστορήσει. Από την άλλη, ο Άμμων, όταν διαμηνύει τις θεομηνίες, δεν είναι χειρότερος από τους αγγέλους των Ιουδαίων επομένως δεν είναι αδίκημα ο καθένας να έχει τη θρησκεία του με βάση αυτά που έχουν θεσπιστεί. Φυσικά, θα βρούμε μεγάλες διαφορές ανάμεσα στους λαούς, και ωστόσο ο κάθε λαός πιστεύει ότι έχει τα καλύτερα έθιμα: Από τους Αιθίοπες, όσοι κατοικούν στην Μερή λατρεύουν "μόνο το Δία και τον Διόνυσο" ενώ οι Αράβιοι την Ουρανία και τον Διόνυσο, και όλοι οι Αιγύπτιοι τον Όσιρι και την Ίσιδα, ενώ οι Σάτες την Αθηνά και οι Ναυκρατίτες, σχετικά πρόσφατα, αναγνώρισαν τον Σάραπη -και οι υπόλοιποι, κατά επαρχίες, όπως καθένας συνηθίζει. Και άλλοι απέχουν από τα πρόβατα επειδή τα θεωρούν ιερά, άλλοι από τις κασίκες, άλλοι από τους κροκόδειλους κι άλλοι, από σιχαμάρα, δεν τρώνε γουρούνια και αγελάδες. Οι Σκύθες πάλι, θεωρούν καλό να τρώνε και ανθρώπους· ενώ ανάμεσα στους Ινδούς υπάρχουν και εκείνοι που πιστεύουν ότι ο θείος νόμος τους επιτρέπει να τρώνε ακόμα και τους γονείς τους. Κάπου το λέει και ο ίδιος ο Ηρόδοτος· θα χρησιμοποιήσω τα ίδια του τα λόγια για του λόγου το αληθές: "Αν κάποιος καλούσε όλους τους ανθρώπους και τους έβαζε να διαλέξουν ανάμεσα σ' όλους τους νόμους τους καλύτερους, όλοι, αφού θα εξέταζαν το ζήτημα, θα προτιμούσαν τους δικούς τους· σε τέτοιο βαθμό πιστεύουν όλοι ότι οι δικοί τους νόμοι είναι οι καλύτεροι. Επομένως, δεν μπορεί κανείς να γελάει μ' όλα αυτά, εκτός και αν είναι τρελός. Και υπάρχουν ακόμα πολλές αποδείξεις για το πόσο όλοι οι άνθρωποι πιστεύουν στους δικούς τους νόμους. Μεταξύ άλλων και το εξής γεγονός: Όταν βασιλεύε ο Δαρείος, κάλεσε τους Έλληνες που βρίσκονταν κοντά του και τους ρώτησε με πόσα χρήματα θα δέχονταν να φάνε τους γονείς τους όταν αυτοί θα πέθαιναν. Κι οι Έλληνες του είπαν ότι με τίποτα δεν θα το έκαναν αυτό. Ύστερα ο Δαρείος κάλεσε κάποιους Ινδούς, τους επωνομαζόμενους Καλατίες, που τρώνε τους γονείς τους. Μπροστά στους Έλληνες που παρακολουθούσαν το διάλογο μέσω διερμηνέα, τους ρώτησε με πόσα χρήματα θα δέχονταν να κάψουν στην πυρά τους νεκρούς γονείς τους· και εκείνοι έβαλαν τις φωνές και τον παρακάλεσαν να σωπάσει. Τόσο πολύ πίστευαν οι άνθρωποι α αυτά, και μου φαίνεται είχε δίκιο ο Πίνδαρος που είπε ότι ο νόμος είναι ο βασιλιάς όλων".

Πρέπει λοιπόν όλοι οι άνθρωποι να ζουν σύμφωνα με τα πατροπαράδοτα, χωρίς να μπορεί κανένας να τους κατηγορεί γι' αυτό, αντίθετα τους χριστιανούς θα μπορούσαμε να τους κατηγορήσουμε που εγκατέλειψαν τα πάτρια για να υπερασπιστούν τη διδασκαλία του Ιησού, χωρίς να αποτελούν ένα έθνος όπως οι Ιουδαίοι. Τους Ιουδαίους δεν μπορεί να τους επικρίνει κανείς που προστατεύουν τα έθιμα τους μπορεί όμως να επικρίνει εκείνους που εγκατέλειψαν τα δικά τους για να ιδιοποιηθούν των Ιουδαίων. Και αν (οι Ιουδαίοι) επειδή τάχα ξέρουν περισσότερα, περηφανεύονται και αποφεύγουν την επικοινωνία με τους άλλους, που υποτίθεται δεν είναι το ίδιο αγνοί μ' αυτούς, ας μάθουν ότι ούτε καν η ιδέα του "Ουρανού" δεν τους ανήκει και για να μην αναφερθώ σε τίποτα άλλο, περιορίζομαι στους Πέρσες που, όπως επισημαίνει ο Ηρόδοτος, από παλιά είχαν εκφράσει την ίδια αντίληψη. "Γιατί πιστεύουν", λέει, "ότι για να τελέσουν θυσία στον Δία πρέπει να ανέβουν στα ψηλότερα βουνά, καθώς ολόκληρο τον ουράνιο κύκλο τον αποκαλούν Δία". Και δε νομίζω πως διαφέρει σε τίποτα, το να αποκαλείς τον Δία Ύψιστο ή Ζήνα ή Αδωναίο ή Σαβιάθ ή Αμούν, όπως οι Αιγύπτιοι, ή Παπαίο, όπως οι Σκύθες. Κι ούτε θα 'πρεπε οι Ιουδαίοι να πιστεύουν πως είναι αγνότεροι από τους άλλους ανθρώπους επειδή κάνουν περιτομή -οι Αιγύπτιοι και οι Κόλχες έχουν προηγηθεί σε αυτό. Ούτε επειδή απέχουν από το χοιρινό -και οι Αιγύπτιοι απέχουν αυτοί μάλιστα δεν τρώνε ούτε κασίκες ούτε πρόβατα ούτε βόδια· ούτε και ψάρια- και ο Πυθαγόρας κι οι μαθητές του δεν έτρωγαν κουκιά ούτε κρέας. Και ούτε φαίνεται ότι απολαμβάνουν οι Ιουδαίοι την εκτίμηση και την αγάπη του θεού περισσότερο απ' ό,τι οι άλλοι, κι ότι ο θεός στέλνει αγγέλους αποκλειστικά σ' αυτούς, θαρρείς και τους έχει κληρωθεί η γη της ευδαιμονίας· γιατί βλέπουμε πώς προκόψανε, και οι ίδιοι και η χώρα τους.

Αυτός λοιπόν ο θίασος ας λογοδοτήσει για την αλαζονεία του και ας μας αφήσει ήσυχους, αφού δεν έχει ιδέα για τον μεγάλο θεό και έχει εξαπατηθεί από τον Μωυσή -και μάλιστα δίχως να 'χει μαθητεύσει στην απάτη αυτήν με σκοπό το καλό. Και τώρα, "ας περάσει ο δεύτερος": Έχω να τους ρωτήσω (τους χριστιανούς) από πού έχουν έρθει ή ποιόν έχουν αρχηγέτη των πατρογονικών νόμων. "Κανέναν", θα πουν, ενώ φυσικά κι αυτοί από εκεί (από τον Ιουδαϊσμό) ξεκίνησαν και ο δάσκαλός τους και προεξάρχων του χορού δεν προέρχεται από πουθενά αλλού· μόνο που αυτοί απομακρύνθηκαν από τους Ιουδαίους.

Ας παραλείψουμε λοιπόν όλες τις διαψεύσεις σχετικά με τον δάσκαλό τους και ας θεωρήσουμε ότι ήταν στ' αλήθεια ένας άγγελος. Όμως τι από τα δυο συνέβη, ήρθε πρώτος και μόνος ή υπήρξαν και άλλοι πριν απ' αυτόν; Αν υποστηρίξουν το πρώτο, θα τους κατηγορήσουμε ότι λένε ψέματα και αντιφάσκουν. Γιατί οι ίδιοι λένε πως πολλές φορές έχουν έρθει και άλλοι, και μάλιστα μαζεμένοι, καμιά εξηνταριά ή εβδομήντα. Και ότι αυτοί έγιναν κακοί και τιμωρήθηκαν να είναι σιδηροδέσμοι μες στη γη, και ότι οι θερμές πηγές είναι τα δάκρυα τους. Λένε μάλιστα ότι και στον τάφο του ήρθε ένας άγγελος· άλλοι μιλούν για έναν, άλλοι για δύο αγγέλους -αυτούς που αποκρίθηκαν στις γυναίκες ότι αναστήθηκε. (Καταπώς φαίνεται, ο υιός του θεού δε μπορούσε να ανοίξει τον τάφο αλλά χρειάστηκε άλλον για να μετακινήσει την πέτρα). Και ακόμη, για χάρη της Μαρίας που ήταν έγκυος ήρθε και μίλησε στον μαραγκό ένας άγγελος, και άλλος ένας για να τους πει να αρπάξουν το βρέφος και να τραπούν σε φυγή. Είναι ανάγκη τώρα να απαριθμήσουμε με ακρίβεια όλους όσους στάλθηκαν στο Μωυσή και σ' άλλους δικούς τους; Αν στάλθηκαν και άλλοι, είναι φανερό ότι και ετούτος (ο Ιησούς) στάλθηκε από τον ίδιο θεό. Και ας δεχτούμε πως αυτός είχε να αναγγείλει κάτι σπουδαιότερο, που 'χε να

κάνει με τους Ιουδαίους που έσφαλαν ή φαλκίδευαν την ευσέβεια ή έκαναν πράγματα που δεν ήσαν σύμφωνα με το θείο νόμο· γιατί αυτά υπαινίσσονται. Δεν αναφέρεται λοιπόν ως ο μοναδικός που έχει έρθει ανάμεσα στους ανθρώπους· όπως ισχυρίζονται ακόμη και οι ίδιοι -που με το πρόσχημα της διδασκαλίας του, αφού αποστάτησαν από τον δημιουργό επειδή τον θεώρησαν κατώτερο θεό, πίστεψαν σε κάποιον καλύτερο, υποτίθεται, θεό και πατέρα εκείνου που ήρθε ανάμεσα στους ανθρώπους-, και πριν από κείνον ήρθαν και κάποιοι άλλοι σταλμένοι από τον δημιουργό.

Οι Ιουδαίοι λοιπόν και ετούτοι εδώ έχουν τον ίδιο θεό. Και βέβαια, η μεγάλη Εκκλησία το παραδέχεται ανοιχτά και δέχεται ως αληθινή την υποτιθέμενη κοσμογονία των Ιουδαίων, με τις έξι ημέρες και την έβδομη, κατά την οποία ο θεός "σταμάτησε" "από τα έργα του" και αναχώρησε για το παρατηρητήριό του να ξεκουραστεί. Και φυσικά, ως πρώτο άνθρωπο θεωρούν τον ίδιο που πιστεύουν οι Ιουδαίοι, και όσον αφορά στους απογόνους του ισχύει και για τους χριστιανούς η ίδια γενεαλογία. Εξιστορούν κι αυτοί τις ίδιες εχθροπραξίες μεταξύ αδελφών, την αποδημία στην Αίγυπτο και την φυγή από εκεί.

Μη νομίσει κανείς πως αγνώω το ότι μερικοί απ' αυτούς θα συμφωνήσουν ότι έχουν τον ίδιο θεό με τους Ιουδαίους ενώ μερικοί θα πουν πως πιστεύουν σε άλλον, αντίπαλο του πρώτου, και ότι από τον δικό τους προέρχεται ο υιός. Υπάρχει όμως και μια τρίτη κατηγορία που μιλάει για κάποιους άλλους, ψυχικούς και πνευματικούς, και κάποιοι άλλοι που επαγγέλλονται ότι είναι γνωστικοί· κάποιοι άλλοι που παρ' όλο που πιστεύουν στον Ιησού θέλουν να ζουν σύμφωνα με το νόμο των Ιουδαίων, όπως ο Ιουδαϊκός λαός· υπάρχουν ακόμη και κάποιοι Συβιλλιστές. Ξέρω και κάποιους Σιμωνιανούς που επειδή τιμούν την Ελένη ως δάσκαλο Έλενο, ονομάζονται Ελενιανοί. Γνωρίζω και τους Μαρκελιανούς που πήραν τ' όνομα από την Μαρκελίνα, τους Αρποκρατιανούς από την Σαλώμη, κάτι άλλους από την Μαριάμμη και τη Μάρθα και κάποιους Μαρκιωνιστές που έχουν αρχηγό τους το Μαρκίωνα. Καθένας έχει και το δικό του δάσκαλο και θεό, κι όλοι τους περιπλανιούνται και κυλιούνται μες στο βαθύ σκοτάδι, πολύ πιο χυδαία από τους θιασώτες του Αντίνου στην Αίγυπτο· και ακόμα, βρίζονται μεταξύ τους με το χειρότερο τρόπο, και στα κρυφά και στα φανερά· και δεν είναι διατεθειμένοι να κάνουν την παραμικρή υποχώρηση για χάρη της ομόνοιας, γιατί μισούν απόλυτα ο ένας τον άλλο. Είναι και κάποιες που λέγονται Σειρήνες, που αποχωρούν χορεύοντας και πλανεύουν τον κόσμο, και υποχρεώνουν όσους τις ακολουθούν, στη θέση των κεφαλιών τους να βάλουν κεφάλια γουρουνιών.

Απ' όλους όμως αυτούς, που τους χωρίζουν τέτοιες διαφωνίες και στους μεταξύ τους καυγάδες βρίζονται με τον πιο αισχρό τρόπο, ακούω να προφέρεται το "για μένα σταυρώθηκε ο κόσμος και εγώ για τον κόσμο". Πώς γίνεται να λένε οι Χριστιανοί, που με τα λόγια διέσχισαν τη θάλασσα, ότι ξέρουν περισσότερα πράγματα απ' ό,τι οι Ιουδαίοι; Ας είναι· παρ' όλο που δεν έχουν καμιά δικαιοδοσία στο δόγμα, θα εξετάσουμε τα λεγόμενα τους· πρώτα όμως θα πρέπει να μιλήσουμε για τις ιδέες εκείνες που χωρίς να τις έχουν αφομοιώσει, μες στην άγνοια τους τις πλαστογραφούν, μιλώντας παράτολμα και χωρίς καμιά λεπτότητα για πράγματα που δεν γνωρίζουν. Γιατί αν συγκρίνουμε τα όσα καλά έχουν πει κατά καιρούς οι χριστιανοί με τα λόγια των φιλοσόφων, θα δούμε ότι οι φιλόσοφοι τα έχουν πει καλύτερα και με μεγαλύτερη καθαρότητα.

Η παραχάραξη της ελληνικής φιλοσοφίας από τους χριστιανούς

Οι Έλληνες, χωρίς εντάσεις και φωνές, χωρίς να επαγγέλλονται ότι κηρύττουν τον λόγο του θεού ή του υιού του, έχουν μιλήσει γι' αυτά καλύτερα. Αρχαίοι λοιπόν άνδρες και σοφοί φανέρωσαν κάποια πράγματα για όσους είναι ικανοί να τα καταλάβουν μάλιστα, ακόμα και ο Πλάτων του Αρίστωνα, σε κάποια επιστολή του εξηγούσε τα σχετικά με το Πρώτο Αγαθό· έλεγε ότι το Πρώτο Αγαθό "δεν γίνεται να εκφραστεί με λόγια" αλλά γεννιέται "με την πολλή συναναστροφή", και "ξαφνικά, σαν φωτιά που φουντώνει απότομα, ανάβει φως μες στην ψυχή". Λέει ακόμη: "Και αν μου φαινόταν ότι μπορούν να εκφραστούν με λόγια και να γραφούν με επάρκεια προς χρήση των πολλών, τι καλύτερο θα μπορούσαμε να κάνουμε στη ζωή μας από το να τα γράψουμε και να φέρουμε την φύση (του Πρώτου Αγαθού) στο φως, προς μεγάλο όφελος των ανθρώπων;". Άλλοι πλατωνικοί λόγοι αποκαλύπτουν ότι "λίγοι άνθρωποι" έχουν γνώση του Αγαθού, διότι οι πολλοί, γεμάτοι "άδικη περιφρόνηση" και "αλαζονική και νωθρή ελπίδα", επειδή τάχα κατέχουν "κάποια σπουδαία πράγματα" τα θεωρούν αληθινά. Όμως ο Πλάτωνας, που τα έχει πει αυτά από παλιά, δεν το ρίχνει στις τερατολογίες ούτε βουλώνει το στόμα όποιου θέλει να έχει άποψη πάνω στα όσα τέλος πάντων κηρύσσει ο ίδιος, ούτε μας προστάζει να πιστέψουμε ότι τέτοιος είναι ο θεός και τέτοιο γιο έχει και ότι ο γιος "κατέβηκε στη γη και μου μίλησε".

Λέει: "Κι ακόμα περισσότερα μου 'ρθε στο νου να πω γι' αυτά, και λέγοντας τα, ίσως κάτι από αυτά για τα οποία μιλάω θα μπορούσε να γίνει πιο ξεκάθαρο. Γιατί υπάρχει κάποιος αληθής λόγος που στέκεται αντίκρου σ' αυτόν που τολμά να γράψει γι' αυτά, και που τον έχω αναφέρει πολλές φορές στο παρελθόν, αλλά φαίνεται πως και τώρα θα πρέπει να τον πω για άλλη μια φορά. Σε καθένα από τα όντα υπάρχουν τρία πράγματα που κάνουν την γνώση του εφικτή· η δε γνώση του (η επιστήμη) είναι το τέταρτο· και ως πέμπτο πρέπει να θέσουμε αυτό που είναι πράγματι γνωστό και αληθές. Το ένα είναι βέβαια το όνομα, το δεύτερο ο λόγος, το τρίτο η μορφή, το τέταρτο η επιστήμη". Βλέπετε λοιπόν ότι ο Πλάτωνας, ναι μεν διαβεβαιώνει ότι ο θεός δεν είναι "ρητός", για να μη φτάσει όμως σε θέσεις που δεν θα μπορεί κανείς να ελέγξει, υποστηρίζει αυτή τη δυσχέρεια με επιχειρήματα. Γιατί θα μπορούσε, ακόμα και το μηδέν να είναι "ρητό". Ο Πλάτων δεν κομπάζει ούτε ψεύδεται, ότι δήθεν βρήκε κάτι καινούριο ή ότι κατέβηκε από τον ουρανό για να κηρύξει, αλλά ομολογεί από πού προέρχονται αυτά που λέει. Ενώ οι χριστιανοί λένε σ' όποιον τους πλησιάζει, "πρώτα πίστεψε ότι αυτός που σου παρουσιάζω είναι γιος του θεού, και ας είναι δεμένος με τον πιο ατιμωτικό τρόπο ή τιμωρημένος τόσο επονείδιστα, και ας κυλιόταν μέχρι χτες και προχτές μπροστά στα μάτια όλων σε σημείο να γίνει ρεζίλι των σκυλιών".

Άμα είναι έτσι, ετούτοι να μας παρουσιάζουν αυτόν και άλλοι κάποιον άλλον, και όλοι τους να λένε με το πρώτο, "πίστεψε αν θέλεις να σωθείς, αλλιώς δίνε του", τότε ένας που θέλει πραγματικά να σωθεί, τι πρέπει να κάνει; Να ρίξει ζάρια για να βρει προς τα πού θα στραφεί και με τίνος το μέρος θα πάει;

Ισχυρίζονται ότι η σοφία των ανθρώπων είναι αφροσύνη για τον θεό. Την αιτία για αυτό την είπαμε και προηγουμένως -επιδιώκουν με τον τρόπο αυτό να προσελκύσουν μόνο τους αμόρφωτους και τους ηλίθιους. Αλλά ακόμα και αυτή την ιδέα την πήραν από τους Έλληνες σοφούς και τη διαμόρφωσαν όπως ήθελαν. Γιατί οι Έλληνες είπαν ότι άλλη είναι η ανθρώπινη σοφία και άλλη η θεία. Και παραθέτω τα

λεγόμενα του Ηράκλειτου: "Οι τρόποι των ανθρώπων δεν ορίζονται από τη λογική κρίση, σε αντίθεση με τους τρόπους των θεών". και: "ο ανόητος άνθρωπος άκουσε το θεό, όπως ακούει το παιδί τον άντρα". Και από την απολογία του Σωκράτη, γραμμένη από τον Πλάτωνα, παραθέτω τα εξής: "Η αιτία που έβγαλα τέτοια φήμη, ω Αθηναίοι, δεν ήταν άλλη από την σοφία. Ποια σοφία όμως; Αυτήν που είναι ίσως ανθρώπινη σοφία. Γιατί πραγματικά κινδυνεύω, με τέτοια σοφία να είμαι σοφός". Είναι λοιπόν ολωσδιόλου αστοιχείωτοι και δουλοπρεπείς και αμαθείς όσοι δεν έχουν μορφωθεί με τις διδασκαλίες των Ελλήνων -και οι χριστιανοί δεν είναι παρά απατεώνες που παίρνουν δρόμο όταν έχουν να κάνουν με ανθρώπους ευφυείς που δύσκολα εξαπατώνται, ενώ καταπιάνονται με ζήλο με τους αμόρφωτους.

Ακόμη, πιστεύω ότι η ταπεινοφροσύνη είναι παρανόηση των λόγων του Πλάτωνα, που λέει κάπου στους Νόμους: "Πάντως ο θεός, όπως λέει και η παράδοση, ελέγχει την αρχή την μέση και το τέλος όλων των όντων, και προχωρεί σε ευθεία, σύμφωνα με την φύση. Και πάντα τον ακολουθεί η δικαιοσύνη που τιμωρεί αυτούς που στερούνται τον θείο νόμο και τη δικαιοσύνη την ακολουθεί από κοντά, ταπεινός και κόσμιος, αυτός που θα κερδίσει την ευτυχία". Ενώ αυτός που σκέφτεται με τρόπο ταπεινό, εξευτελίζεται άσχημα και ντροπιαστικά, ριγμένος στα γόνατα και με το μούτρο κατεβασμένο, ντυμένος με ρούχο ζητιανιάς και γεμίζοντας σκόνη.

Η εναντίον των πλουσίων κρίση του Ιησού, που είπε, "πιο εύκολο είναι να περάσει καμήλα από τρύπα βελόνας παρά πλούσιος στην βασιλεία του θεού", ειπώθηκε ακριβώς από τον Πλάτωνα. Ο Ιησούς παρέφθειρε τα λόγια του Πλάτωνα, που είπε, "είναι αδύνατο να είναι κανείς εξαιρετικά αγαθός και εξαιρετικά πλούσιος". (Λέει ακόμη ο Πλάτων :) ότι "όλα γυρίζουν γύρω από το βασιλέα των πάντων και όλα υπάρχουν γι' αυτόν, και κείνος είναι η αιτία όλων των ωραίων πραγμάτων και είναι δεύτερος για τα δεύτερα (δευτερεύοντα) και τρίτος για τα τριτεύοντα. Η ανθρώπινη ψυχή λοιπόν επιθυμεί να μάθει τι είναι όλα αυτά και στρέφεται να κοιτάξει τα πράγματα με τα οποία συγγενεύει και από τα οποία κανένα δεν είναι τέλειο. Ενώ τίποτα από αυτά που έχουν να κάνουν με τον βασιλιά, για τα οποία καιμίλησα, δεν είναι ατελές".

Κάποιοι χριστιανοί, έχοντας παρανοήσει τους λόγους του Πλάτωνα, καυχώνται για τον υπερουράνιο θεό και τον τοποθετούν πάνω από τον ουρανό των Ιουδαίων.

Ο Πλάτων όμως λέει: "Τον υπερουράνιο τόπο δεν τον ύμνησε ποτέ μέχρι τώρα κάποιος ποιητής ούτε πρόκειται να τον υμνήσει όπως του αξίζει", και "η δίχως χρώμα και σχήμα ουσία, που είναι αδύνατο να ψηλαφηθεί, είναι ορατή μόνο στο νου, τον κυβερνήτη της ψυχής, και εκεί κατοικεί, στον τόπο εκείνο που τον περιβάλλει το αληθινό γένος της επιστήμης".

Οι χριστιανοί ελπίζουν ότι ύστερα από τα επίγεια βάσανα θα φτάσουν στα πέρατα των ουρανών, πιστεύοντας ότι υπάρχουν επτά ουρανοί. [...] Σύμφωνα με τον Πλάτωνα, η ψυχή ακολουθεί το δρόμο των πλανητών. Αυτά υπαινίσσονται και οι λόγοι των Περσών και η τελετή του Μίθρα που γίνεται στη χώρα τους. Γιατί υπάρχει σ' αυτήν το σύμβολο των δύο κύκλων του ουρανού -του κύκλου των απλανών και του κύκλου των πλανητών αλλά κι ένα διάγραμμα της διάβασης της ψυχής μέσα από αυτούς: Μια κλίμακα με επτά πύλες και πάνω απ' αυτήν υπάρχει μια όγδοη πύλη. Η πρώτη πύλη είναι από μόλυβδο, η δεύτερη από κασσίτερο, η τρίτη χάλκινη, η τέταρτη σιδερένια, η πέμπτη από κράμα μετάλλων, η έκτη από άργυρο και η έβδομη είναι χρυσή. Η πρώτη είναι, λένε, του Κρόνου, δικαιολογώντας με το μόλυβδο τη βραδύτητα του άστρου, η δεύτερη της Αφροδίτης, παραβάλλοντας τη λάμψη

και την ευκαμψία του κασσίτερου με τη θεά, η τρίτη που 'ναι στερεή και δουλεμένη με χαλκό, του Δία· η τέταρτη του Ερμή που 'ναι καρτερικός σ' όλες τις δουλειές και καταγίνεται με τα χρήματα (και επειδή το σίδηρο θέλει πολλή δουλειά και κατεργασία)· η πέμπτη του Άρη, επειδή φτιαγμένη καθώς είναι από κράμα, είναι περίπλοκη και χωρίς ομαλότητα· η έκτη, η αργυρή, της Σελήνης, κι η έβδομη, η χρυσή, του Ήλιου -οι δυο τελευταίες παίρνουν από τα χρώματα της Σελήνης και του Ήλιου. Θα μπορούσε κανείς, αν ήθελε, να βάλει πλάι-πλάι τα περσικά και τα χριστιανικά και να βρει τις διαφορές. Έχω δει ένα (χριστιανικό) διάγραμμα, με δέκα κύκλους ξεχωριστούς, που συνδέονταν από ένα μεγαλύτερο κύκλο που, όπως έγραφε, ήταν η ψυχή των όλων και ονομαζόταν "Λεβιάθαν". Το διάγραμμα χωριζόταν στη μέση από μια παχιά μαύρη γραμμή, κι αυτή ήταν, λέει, η Γέενα ή αλλιώς Τάρταρος. Μιλούν και για μια σφραγίδα, την οποία έθεσε ο επονομαζόμενος πατέρας, ενώ αυτός που σφραγίστηκε ονομάζεται υιός και αποκρίνεται: "Χρίστηκα με χρίσμα λευκό από το ξύλο της ζωής ". Τα ίδια λόγια προφέρουν και οι επτά άγγελοι που παραδίδουν την σφραγίδα και στέκονται κι από τις δυο πλευρές της ψυχής που εγκαταλείπει το σώμα όταν κάποιος πεθαίνει· και οι μεν ονομάζονται άγγελοι του φωτός ενώ οι άλλοι ονομάζονται αρχοντικοί. Ο αρχηγός των "αρχοντικών" αποκαλείται καταραμένος θεός. Και υπάρχουν κάποιοι που "καταραμένο θεό" λένε τον θεό των Ιουδαίων που ρίχνει βροχή και βροντές και είναι ο δημιουργός αυτού του κόσμου -δηλαδή ο θεός της κατά Μωυσή κοσμογονίας. Και είναι, λένε, άξιος κατάρας ετούτος ο θεός, επειδή και αυτός είχε καταραστεί το φίδι που φανέρωσε στους πρώτους ανθρώπους την γνώση του καλού και του κακού!

Τι πιο ηλίθιο ή πιο παράφορο από αυτήν την αναισθητη σοφία! Πού ακριβώς έσφαλε δηλαδή ο νομοθέτης των Εβραίων; Και πώς δέχεσαι τότε την κοσμογονία του ως αλληγορία που τα περικλείει όλα; Επαινείς χωρίς να το πιστεύεις, ω ασεβέστατε, τον δημιουργό του κόσμου, αυτόν που υπόσχεται στους Εβραίους τα πάντα, που ανήγγειλε ότι θα απλώσει το γένος τους μέχρι τα πέρατα της γης και θ' αναστήσει τους νεκρούς με την ίδια τους τη σάρκα και το αίμα, αυτόν που εμπνέει τους προφήτες -και από την άλλη πας και τον κακολογείς; Βέβαια, όταν σε ζορίζουν οι Εβραίοι, ομολογείς ότι λατρεύεις τον ίδιο θεό μ αυτούς. Και όταν βλέπεις ότι ο δάσκαλός σου ο Ιησούς και ο δάσκαλος των Ιουδαίων ο Μωυσής θέτουν αντιμαχόμενους νόμους, ψάχνεις να βρεις άλλον θεό στην θέση του πατέρα.

Για να επανέλθουμε τώρα στους επτά άρχοντες αγγέλους: Ο πρώτος παριστάνεται με τη μορφή λιονταριού, ο δεύτερος είναι ταύρος, ο τρίτος κάποιο φρικιαστικό αμφίβιο που σφυρίζει, ο τέταρτος έχει μορφή αετού, ο πέμπτος πρόσωπο αρκούδας, ο έκτος κεφάλι σκύλου, και ο έβδομος γαιδάρου και ονομάζεται Θαφαβαώθ ή Ονοήλ. Οι χριστιανοί προσθέτουν και άλλα, μιλούν για λόγια προφητών και για κύκλους επί κύκλων, και για εκπόρευση της επίγειας εκκλησίας και της περιτομής και για δύναμη που ρέει από κάποια ρουνική παρθένο και για ζώσα ψυχή και έναν ουρανό που σφάζεται για να ζήσει και μια γη που σφάζεται με μαχαίρι και για πολλούς που σφάζονται κι αυτοί για να ζήσουν, και για τον θάνατο που θα πάψει να υπάρχει στον κόσμο όταν πεθάνει η αμαρτία του κόσμου, και για μια κάθοδο δύσκολη και για πύλες που ανοίγουν αυτόματα.

Και σ' όλα αυτά, παντού ανακατεύουν και το ξύλο της ζωής και την ανάσταση της σάρκας από το ξύλο -φαντάζομαι γιατί ο δάσκαλός τους καρφώθηκε πάνω σε σταυρό και γιατί ήταν μαραγκός στο επάγγελμα. Αν τύχαινε δηλαδή να τον είχαν ρίξει από κανένα γκρεμό ή να τον είχαν σπρώξει σε βάραθρο ή να τον είχαν πνίξει

στην κρεμάλα, και αν τύχαινε ακόμα να ήταν δερματάς ή σιδεράς ή λιθοξόος στο επάγγελμα, τότε θα υπήρχε πάνω από τα ουράνια ο γκρεμός της ζωής ή το βάραθρο της ανάστασης ή το σχοινί της αθανασίας ή ο λίθος της ευτυχίας ή το σίδηρο της αγάπης ή το άγιο δέρμα. Ποια γριά δεν θα ντρεπόταν να ψιθυρίσει τέτοια πράγματα για να νανουρίσει με παραμύθια ένα παιδί;

Και δεν είναι λιγότερο παράδοξο το παρακάτω: Κάποια πράγματα είναι, λένε αναγεγραμμένα ανάμεσα στους δύο ανώτερους υπερουράνιους κύκλους, μεταξύ των οποίων και το ότι ο μεγαλύτερος και ο μικρότερος κύκλος είναι "του υιού και του πατέρα".

Όπως οι αγύρτες που χρησιμοποιούν μαγικά τεχνάσματα και απάτες και φωνάζουν βαρβαρικά ονόματα θεών -και σαν εκείνους που ξεφουρνίζουν τερατολογίες σε όσους έχουν την τάση να υποκύπτουν σ' αυτές-, έτσι και οι χριστιανοί: Τα ίδια κάνουν στους ανθρώπους που δεν ξέρουν ότι άλλα ονόματα έχουν πάρει οι θεοί από τους Έλληνες και άλλα, λόγου χάρη, από τους Σκύθες, που όπως λέει και ο Ηρόδοτος, τον Απόλλωνα τον λένε Γογγόσυρο, τον Ποσειδώνα Θαγιάσασα, την Αφροδίτη Αργίμπασα και την Εστία Ταβιτί.

Είναι ανάγκη τώρα να αναφερθώ λεπτομερειακά σ' όλους όσους έχουν να μας παρουσιάσουν εξαγνισμούς ή λυτρωτικά άσματα ή ξόρκια ή κρότους ή δαιμονικά σχήματα και κάθε είδους αντίδοτα είτε από αριθμούς είτε από λίθους ή εσθήτες ή φυτά ή ρίζες ; Έχω δει πάντως χριστιανούς ιερείς να κρατούν βιβλία βαρβαρικά, γεμάτα ονομασίες δαιμόνων και μαγγανείες. Όλα τούτα είναι για κακό· τίποτα το ωφέλιμο δεν υπόσχονται οι άνθρωποι αυτοί. Ένας Αιγύπτιος μουσικός ονόματι Διόνυσος, μια εποχή που κάναμε παρέα, μιλώντας για τη μαγεία, μου είπε ότι αυτή μπορεί να έχει επίδραση πάνω στους αμόρφωτους και τους ηθικά διεφθαρμένους, ενώ τους φιλοσοφημένους ανθρώπους δεν έχει την δύναμη να τους αγγίξει γιατί φροντίζουν ώστε ο τρόπος ζωής τους να είναι πνευματικά υγιής. Οι χριστιανοί, κολυμπώντας μέσα σε μέγιστη αμάθεια και μη μπορώντας να συλλάβουν τα θεία αινίγματα, κοντά στα άλλα είχαν την ασέβεια να κατασκευάσουν κάποιον αντίπαλο του θεού, που τον ονομάζουν Διάβολο ή Σατανά στα εβραϊκά. Είναι βέβαια λογική ολωσδιόλου ανθρώπινη και θνητή και καθόλου συγχωρητέα, το να ισχυρίζεσαι ότι ο μέγιστος θεός, παρ' όλο που θέλει σε κάτι να ωφελήσει τους ανθρώπους, δεν μπορεί επειδή του κάνει αντίπραξη ο αντίπαλος. Και ως εκ τούτου ο γιος του θεού νικιέται από τον διάβολο κι υποφέροντας από δαύτον. Διδάσκει και εμάς να περιφρονούμε τα μαρτύρια που μας προκαλεί ο διάβολος, και επί πλέον μας προειδοποιεί ότι ο Σατανάς εμφανιζόμενος και αυτός με τον ίδιο τρόπο θα παρουσιάσει μεγάλα και θαυμαστά έργα, σφετεριζόμενος τη δόξα του θεού. Τα έργα αυτά δεν θα πρέπει, λέει, να παραπλανήσουν όσους έχουν την προδιάθεση να παρασυρθούν, παρά θα πρέπει μόνο σ' εκείνον να πιστεύουν και σε κανέναν άλλον. Αυτά, ολοφάνερα, είναι λόγια ανθρώπου απατεώνα που εργάζεται για το προσωπικό του όφελος και παίρνει τα μέτρα του ενάντια στους διαφωνούντες και σ' αυτούς που πάνε να του φάνε τη δουλειά.

Οι αρχαίοι μίλησαν αινιγματικά για κάποιον θεικό πόλεμο, ο Ηράκλειτος μάλιστα είπε τα εξής: "Πρέπει να ξέρουμε ότι ο πόλεμος μας συνέχει όλους, ότι η δικαιοσύνη είναι έριδα, και ότι όλα με την έριδα γεννιούνται και χάνονται". Και ο Φερεκύδης που ήταν πολύ παλιότερος από τον Ηράκλειτο, κατασκεύασε ένα μύθο όπου αντιπαρατάχθηκαν δυο αντίπαλες στρατιές, και στην μία έβαλε αρχηγό τον Κρόνο ενώ στην άλλη τον Οφιονέα και εξιστόρησε τις προκλήσεις και τις συμπλοκές τους,

καθώς και το ότι έκαναν τη συμφωνία, όποια από τις δυο έπεφτε μέσα στον Ωγηνό θα ήταν η ηττημένη ενώ η άλλη, η νικήτρια θα κέρδιζε τον ουρανό. Έτσι θέλει ο μύθος και τα σχετικά με τις μυστικές ιστορίες των Τιτάνων και των Γιγάντων που μάχονταν ενάντια στους θεούς, αλλά και των Αιγυπτίων η μυθολογία που μιλάει για τον Τυφώνα, τον Ώρο και τον Όσιρι. Όλα αυτά όμως δεν μοιάζουν με την υπόθεση του διαβολικού θεού ή (πράγμα αληθοφανέστερο) του απατεώνα ανθρώπου που έχει αντίθετη γνώμη. Κι ο Όμηρος ακόμα, λίγο πολύ τα ίδια υπαινίσσεται με τον Ηράκλειτο και τον Φερεκύδη και όσους μιλούν για Τιτάνες και Γίγαντες, όταν βάζει τον Ήφαιστο να λέει στην Ήρα: "Και την άλλη φορά που πήγα να πάρω το μέρος σου μ' έπιασε από το πόδι και με πέταξε από την θεϊκή κατοικία " και τον Δία να λέει στην Ήρα τα παρακάτω : "Αλήθεια δεν θυμάσαι, που κρεμόσουνα από ψηλά κι είχες στα πόδια δυο αμόνια και γύρω από τα χέρια δεσμά χρυσά που 'ταν αδύνατο να σπάσεις; και κρεμόσουν στον αιθέρα και στα σύννεφα. Τι και αν σε λυπήθηκαν οι θεοί μακριά από τον Όλυμπο, να σε λύσουν δεν μπόρεσαν σαν ήρθαν κοντά σου και τον άρπαξα και τον πέταξα από το κατώφλι κι έπεσε αδύναμος πάνω στη γη".

Οι λόγοι του Δία προς την Ήρα είναι λόγοι του θεού προς την ύλη. Κι οι λόγοι προς την ύλη μάς αφήνουν να καταλάβουμε ότι ο θεός, θεωρώντας ότι προηγουμένως η ύλη βρισκόταν σε αταξία, την ένωσε και την προίκισε με κάποιες συμμετρίες. Και τις θεότητες που την περιτριγύριζαν, όσες ήταν θρασείες, τις πέταξε μακριά τιμωρώντας τις με τον τρόπο αυτό. Έτσι αντιλαμβανόμενος τα ομηρικά έπη ο Φερεκύδης είπε: "Κάτω από κείνη την περιοχή είναι η περιοχή του Ταρτάρου. Την φυλάγουν οι θυγατέρες του Βορέα, οι Άρπιες και η Θύελλα, και εκεί ξαποστέλνει ο Δίας όποιον θεό αποθρασυνθεί". Οι ίδιες ιδέες εκφράζονται και με τον πέπλο που τυλίγει την Αθηνά και που όλοι τον βλέπουν όταν γίνεται η πομπή των Παναθηναίων. Συμβολίζει το ότι κάποια αγνή θεά που δεν γεννήθηκε από μητέρα επιβάλλει την ισχύ της πάνω στους αυτόχθονες θεούς που αποθρασύνθηκαν. Τέτοια νοήματα έχουν οι μύθοι των Ελλήνων ενώ οι χριστιανικοί, που μας λένε ότι ο γιος του θεού τιμωρείται από τον διάβολο και μας δασκαλεύουν να είμαστε καρτερικοί όταν μας συμβαίνει το ίδιο, είναι ολωσδιόλου για γέλια. Εγώ νομίζω πως ο γιος του θεού θα πρεπε τον διάβολο να τιμωρήσει κι όχι να φοβερίζει τους ανθρώπους που έπεσαν θύματα της απάτης του διαβόλου. Όσο για το πώς τους ήρθε στο μυαλό να ονομάσουν κάποιον γιο του θεού, το ξεκαθαρίζω και αυτό. Κάποιοι αρχαίοι, θεωρώντας ότι τον κόσμο αυτόν τον έπλασε ο θεός, ονόμασαν τον κόσμο παιδί του θεού και "παλικάρι" του. Είναι λοιπόν ένα και το αυτό ο κόσμος με το "παιδί" εκείνο του θεού. Φυσικά η (χριστιανική) κοσμογονία και η αφήγηση για την γέννηση του ανθρώπου που πλάστηκε "κατ' εικόνα του θεού", είναι ό,τι πιο ανόητο. Και δεν καταλαβαίνω ούτε τον "παράδεισο" που φύτεψε ο θεός ούτε την προηγούμενη ζωή του ανθρώπου μέσα σ' αυτόν ούτε το πώς άλλαξε η ζωή όταν ο άνθρωπος εξορίστηκε εξαιτίας της αμαρτίας κι έζησε μακριά από τον "παράδεισο της τρυφής". Χωρίς να έχει καταλάβει τίποτα ο Μωυσής έκατσε και τα "γράψε όλα αυτά, με τον ίδιο τρόπο που οι αρχαίοι κωμωδοί έγραφαν για την πλάκα τους, "ο Προίτος παντρεύτηκε τον Βελερεφόντη ενώ ο Πήγασος ήταν από την Αρκαδία". Οι προφήτες που μας άφησαν συγγράμματα και ο Μωυσής, μη έχοντας ιδέα για τη φύση του ανθρώπου και του σύμπαντος, συνέθεσαν ένα απύθμενο παραμυθητό: Μας μιλούν για "ημέρες" -που διαδέχονταν η μία την άλλη πριν ακόμα υπάρξει φως και ουρανός, ήλιος, σελήνη και άστρα. Μήπως ο δημιουργός χρειάστηκε εκεί πάνω το φως, όπως ο άνθρωπος που ανάβει το λυχνάρι του παίρνοντας από του γείτονα; Και

αν όλα αυτά ήσαν έργα του καταραμένου θεού που 'ναι αντίπαλος του μεγάλου θεού, και έγιναν παρά τη θέληση του τελευταίου, τότε γιατί αυτός να του δανείσει το φως;

Εγώ αυτή τη στιγμή δεν πρόκειται να κάνω λόγο για τη γένεση του κόσμου και τη φθορά του, ούτε για το αν δεν έχει αρχή και είναι άφθαρτος ή έχει μεν αρχή αλλά πάλι είναι άφθαρτος ή το αντίστροφο. Δεν δέχομαι όμως ότι το πνεύμα του θεού (μετά τη δημιουργία) κατέβηκε, όπως ισχυρίζονται, στη γη και ήταν σαν να βρέθηκε σε εχθρικό περιβάλλον. Και ότι επειδή ο άλλος θεός, ο δημιουργός, με την ανοχή του μεγάλου θεού κατασκεύασε άσχημα κάποια πράγματα και ενάντια στο πνεύμα του τελευταίου, πρέπει αυτά να καταστραφούν. Κάπου άκουσαν ότι ο μέγας θεός, ενώ είχε δώσει το πνεύμα του στον άλλο, στο δημιουργό, τώρα το ζητάει πίσω. Ποιος θεός δίνει κάτι για να ζητήσει να του επιστραφεί; Ζητάει μόνο όποιος έχει ανάγκη· ο θεός όμως δεν έχει ανάγκη από τίποτα. Κι όταν δάνειζε, δεν ήξερε ότι δανείζει σε κάποιον που ήταν κακός; Γιατί ανέχεται να του κάνει αντίπραξη κάποιος φαύλος δημιουργός; Γιατί στέλνει κρυφά και καταστρέφει τα δημιουργήματά του; Γιατί επιβάλλεται κρυφίως και παραπλανά και εξαπατά; Και γιατί τους καταδικασμένους ή καταραμένους, όπως λέτε, τους καλεί να ανέβουν από τον Άδη και τους απαγάγει, θαρρείς και είναι κανένας δουλέμπορος; Γιατί τους δασκαλεύει να δραπετεύσουν από τον κύριό τους; Γιατί να φύγουν από τον πατέρα, και αφού ο πατέρας δεν τους συγχωρεί γιατί τους υιοθετεί αυτός; Γιατί επαγγέλλεται πως είναι πατέρας ξένων παιδιών; Σπουδαίος θεός, αλήθεια, που θέλει να είναι πατέρας αμαρτωλών που άλλος τους καταδίκασε, πατέρας ακλήρων και σκυβάλων όπως λεν και οι ίδιοι· ένας θεός που αδυνατεί να πιάσει και να τιμωρήσει αυτόν που ο ίδιος ξαπόστειλε. Αν όμως όλα αυτά είναι δικά του έργα, πώς γίνεται ο θεός να έφτιαξε κακά πράγματα; Και πώς γίνεται να μην έχει τη δύναμη να πείθει και να νουθετεί; Πώς γίνεται να μετανοεί γι' αυτούς που έγιναν αχάριστοι και φαύλοι και να μέμφεται την ίδια του την τέχνη και να μισεί και να απειλεί και να καταστρέφει τα ίδια του τα παιδιά; Και όταν τα αποβάλλει από τον κόσμο τούτο που τον έφτιαξε ο ίδιος, πού τα πηγαίνει;

Εκείνη πάλι η διαίρεση της κοσμογονίας σε ημέρες προτού ακόμα υπάρξουν ημέρες είναι άκρως ηλίθια. Χωρίς να 'χει δημιουργηθεί ουρανός, χωρίς να έχει στερεωθεί η γη, χωρίς ακόμη να την έχει επισκεφτεί ο ήλιος, πώς υπήρχαν ημέρες; Κι ακόμη, με βάση τα προηγούμενα ας σκεφτούμε σοβαρά: Δεν θα ήταν παράλογο, ο πρώτος και μέγιστος θεός να δίνει διαταγές να γίνει ετούτο, να γίνει εκείνο, να γίνει τ' άλλο, και τη μια μέρα τόσα να χτίζει και τη δεύτερη άλλα τόσα όπως και την τρίτη, την τέταρτη, την πέμπτη και την έκτη; Και ύστερα απ' αυτά, να εμφανίζεται σαν ταλαίπωρος χειρώνακτας που απόκαμε και έχει ανάγκη από ανάπαυση. Όμως δεν είναι σωστό, ο πρώτος θεός να κουράζεται ούτε να εργάζεται ούτε να δίνει προσταγές. Ούτε στόμα έχει ούτε μιλά. Άλλα γνωρίσματα έχει ο θεός, διαφορετικά από ο,τιδήποτε έχουμε υπ' όψη μας εμείς οι άνθρωποι. Και ούτε δημιούργησε τον άνθρωπο σύμφωνα με την εικόνα του· διότι δεν είναι έτσι ο θεός κι ούτε μοιάζει με κανέναν στην όψη. Δεν έχει σχήμα ο θεός ούτε χρώμα. Δεν μετέχει στην ύλη ο θεός· μάλλον μετέχεται παρά μετέχει. Και ούτε μπορούμε να τον πλησιάσουμε με τον λόγο διότι δεν του συμβαίνει τίποτα που να μπορούμε να το κατανοήσουμε κατονομάζοντάς το· τέλος, ο θεός βρίσκεται μακριά από κάθε ανθρώπινο πάθος.

"Πώς λοιπόν θα γνωρίσω το θεό;" θα ρωτήσουν. "Πώς θα βρω το δρόμο που οδηγεί σ' αυτόν; Γιατί τώρα μπροστά στα μάτια μου ρίχνεις σκοτάδι και δε βλέπω τίποτα

καθαρά". Φυσικά. Αν τους πάρεις από το σκοτάδι και τους βγάλεις στο φως, η όρασή τους δεν αντέχει στην λάμψη και θα νομίζουν ότι έπαθαν βλάβη τα μάτια τους. Πώς νομίζουν οι χριστιανοί ότι γνωρίζουν το θεό και πώς πιστεύουν ότι κοντά του θα σωθούν; Να τι απαντούν: Επειδή ο θεός είναι μεγάλος και δυσθεώρητος, βάζοντας το πνεύμα του μέσα σ' ένα σώμα όμοιο με τα δικά μας το έστειλε στη γη για να μπορέσουμε απ1 αυτό το σώμα να ακούσουμε και να μάθουμε. Λέγοντας οι χριστιανοί ότι ο θεός είναι "πνεύμα", δεν διαφέρουν ως προς αυτό από τους στωικούς των Ελλήνων, που ισχυρίζονται ότι ο θεός είναι πνεύμα που έχει διαπεράσει τα πάντα και εμπεριέχει τα πάντα. Όμως δεν μπορεί ο γιος του θεού που γεννήθηκε μέσα σε ανθρώπινο σώμα να είναι αθάνατος ως πνεύμα που εκπορεύεται από τον θεό. Και μια που οι χριστιανοί λένε ότι ο θεός είναι "πυρ καταναλίσκον", έχω να πω ότι δεν είναι η φύση της φωτιάς τέτοια ώστε να διαρκεί για πάντα. [...] Είναι, λένε, αναγκαίο να εμψύσει και πάλι ο θεός το πνεύμα του. Δεν έπεται όμως ότι μπορεί εν σώματι να αναστηθεί ο Ιησούς. Διότι το πνεύμα που έδωσε ο θεός δεν θα το δεχόταν πίσω καταμολυσμένο από την φύση του σώματος. Και αν ήθελε να στείλει το δικό του πνεύμα στη γη, ήταν ανάγκη να φυσήξει μέσα σε κοιλιά γυναίκας; Αφού ήδη μπορούσε να φτιάχνει ανθρώπους, και ήξερε πώς να πλάσει ένα σώμα στο οποίο να μπορεί να κατοικήσει και να μη ρίξει το πνεύμα του μέσα σε τόσο μίσημα· χώρια που έτσι δεν θα αντιμετωπιζόταν με δυσπιστία.

Σύμφωνα με τον Μαρκίωνα υπάρχουν δυο γιοι θεών: Ένας ο γιος του (κακού) δημιουργού και ένας άλλος του κατά Μαρκίωνα (μεγάλου) θεού. Οι μονομαχίες των δύο γιων θυμίζουν μονομαχίες ορτυκιών αλλά και τις θεομαχίες των προγόνων: Όπως είχαν αχρηστευτεί από τα γηρατειά και οι φλυαρίες τους δεν τους βοηθούσαν να λύσουν καμιά διαφορά, άφηναν τα παιδιά τους να μαλώνουν.

Ένα σώμα, πάντως, μες στο οποίο κατοικούσε θείο πνεύμα θα έπρεπε κάπου να διαφέρει από τα υπόλοιπα είτε στο παράστημα είτε στην ομορφιά είτε στη ρώμη είτε στη φωνή είτε στο θάμβος που θα προκαλούσε είτε στην ικανότητα της πειθούς. Γιατί θα ήταν ανεξήγητο, να μη διαφέρει σε τίποτα από τα άλλα ένα σώμα που περιείχε κάτι το θεϊκό. Ετούτο όμως δεν διέφερε από τ' άλλα, παρά ήταν, όπως λένε, μικρό και άσχημο και ταπεινό. Και ακόμα, αν ήθελε ο θεός -σαν τον Δία στην κωμωδία, που σηκώθηκε απ' τον ύπνο το μακρύ- να σώσει το ανθρώπινο γένος από τα δεινά, γιατί τάχα να στείλει μοναχά σε μια γωνιά της γης αυτό το πνεύμα για το οποίο μιλάτε; Θα 'πρεπε με τον ίδιο τρόπο σε πολλά σώματα να εμψύσει πνεύμα και να τα στείλει σ' όλη την οικουμένη. Ο κωμωδιογράφος, προκαλώντας γέλιο μες στο θέατρο, έγραψε ότι ο Ζεύς με το που ξύπνησε έστειλε τον Ερμή στους Αθηναίους και τους Σπαρτιάτες- και έχεις την εντύπωση ότι αυτό που 'κανες εσύ, να στείλεις το γιο του θεού στους Ιουδαίους, δεν είναι λιγότερο καταγέλαστο; Και ο θεός σου που όλα τα γνωρίζει, δεν το 'ξερε ότι στέλνει τον γιο του σε ανθρώπους κακούς και άδικους που θα τον τιμωρήσουν;

Ας δούμε πώς θα βρουν δικαιολογία. Εκείνοι που μας προτείνουν δεύτερο θεό δε θα βρουν καμία ενώ αυτοί που επιμένουν στον ίδιο θεό θα επαναλάβουν γι' άλλη μια φορά το σοφό εκείνο, ότι "έτσι έπρεπε να γίνουν τα πράγματα". και σαν απόδειξη θα μας φέρουν το ότι αυτά είχαν προφητευτεί από πριν. Αυτά που προφητεύει η Πυθία ή οι Δωδωνίδες ή ο Κλάριος ή οι ιερείς των Βραγχίδων και του Άμμωνα και μυριάδες άλλοι που 'χουν κατακλύσει τον κόσμο, αυτά δεν τα υπολογίζουν καθόλου. Ενώ τα όσα ειπώθηκαν ή δεν ειπώθηκαν από τους προφήτες της

Ιουδαίας και όσα εξακολουθούν να λέγονται στην Φοινίκη και την Παλαιστίνη, τα θεωρούν θαυμάσια πράγματα που δεν σηκώνουν καμία τροποποίηση.

Και τώρα θα αναφερθώ στις μεθόδους των μαντείων της Φοινίκης και της Παλαιστίνης γιατί άκουσα και έμαθα πολλά. Υπάρχουν πολλά είδη προφητειών. [...] Οι προφήτες που ζουν σε κείνη την περιοχή έχουν την εξής ειδικότητα: Πολλοί και ανώνυμοι καθώς είναι, με μεγάλη ευκολία και με την παραμικρή αφορμή, και μέσα σε ιερά και έξω απ' αυτά -μερικοί ακόμα και ζητιανεύοντας-, σε πόλεις και σε στρατόπεδα, συμπεριφέρονται σαν να χρησιμοδοτούν πραγματικά. Κι ο καθένας τους λέει με το πρώτο: "Εγώ είμαι ο θεός" ή "ο υιός του θεού" ή "το πνεύμα το θεϊκό. Και ήρθα, γιατί ο κόσμος χάνεται και σεις, ω άνθρωποι, αφανίζεστε πληρώνοντας τις αδικίες σας. Εγώ όμως θέλω να σας σώσω· και θα με δείτε πάλι να επιστρέφω με την δύναμη των ουρανών. Μακάριος αυτός που θα με λατρεύει ως θεό. Σ' όλους τους άλλους θα ρίξω το αιώνιο πυρ, και μέσα στις πόλεις και στην ύπαιθρο. Και όσοι τώρα δεν καταλαβαίνουν τι τιμωρία τους περιμένει, μάταια θα μετανοήσουν, μάταια θ' αναστενάξουν. Ενώ όσους πιστέψουν σε μένα θα τους διατηρήσω αιώνιους". Μετά προσθέτουν από πάνω και κάτι άγνωστα λόγια, διάφορα παρανοϊκά και ακαταλαβίστικα, που ακούγοντας τα ένας λογικός άνθρωπος δεν θα μπορούσε να βγάλει νόημα, γιατί είναι μπερδεμένα και στην ουσία δεν λένε τίποτα, όμως στον κάθε ανόητο ή στον κάθε απατεώνα δίνουν λαβή να τα χρησιμοποιήσει καταπώς τον βολεύει.

Αυτοί οι δήθεν προφήτες που τους άκουσα με τα ίδια μου τα αυτιά, όταν τους άρχισα στις ερωτήσεις, μου ομολόγησαν από τι πράγμα είχαν ανάγκη και ότι προσποιούνταν όταν μιλούσαν αλλοπρόσαλλα. Όμως κι εκείνοι που υπερασπίζονται τα λόγια των προφητών σχετικά με τον Χριστό, τίποτα αξιόλογο δεν μπορούν να πουν για τις περιπτώσεις όπου ολοφάνερα έχει ειπωθεί κάτι φαύλο ή αισχρό ή βρώμικο ή βέβηλο σε βάρος του θεού. Κοντά στα άλλα είχε προφητευθεί ότι ο θεός θα προσφερόταν στο κακό, ότι θα έκανε αισχρά πράγματα ή θα έπεφτε θύμα των πιο αισχρών πράξεων. Γιατί τι άλλο θα ήταν για τον θεό το να τρώει σάρκες προβάτων ή να πίνει χολή και ξύδι, αν όχι σκατοφαγία; Ας πούμε πως οι προφήτες προλέγουν ότι ο μέγας θεός θα γίνει -για να μη πω τίποτα πιο βαρύ- δούλος ή θα αρρωστήσει ή θα πεθάνει· θα πρέπει δηλαδή να τα τινάζει ο θεός ή να γίνει δούλος ή ν' αρρωστήσει, επειδή έτσι προφητεύθηκε, ώστε σαν πεθάνει να γίνει πιστευτό ότι ήτανε θεός; Δεν θα μπορούσαν όμως να προφητεύσουν τέτοιο πράγμα οι προφήτες, γιατί είναι άθλιο και ανίερο. Δε μετράει λοιπόν το αν πρόβλεψαν ή δεν πρόβλεψαν. Αυτό που πρέπει να δούμε είναι αν τα έργα για τα οποία μιλούν είναι έργα αντάξια του θεού. Τα αισχρά και τα άθλια δεν πρέπει να τα πιστέψουμε, και ας παν να τα φωνάζουν με μανία και να τα προφητεύουν όλοι οι άνθρωποι μαζί. Λοιπόν, από πού και ως πού είναι ευσέβεια, αυτά που συνέβησαν στον Ιησού να πιστεύουμε πως συνέβησαν στον θεό;

Εκείνο πάλι δεν θα το συλλογιστούν ποτέ; Αν οι Ιουδαίοι προφήτες είπαν πως ετούτος θα 'ταν παιδί του θεού, πώς είναι δυνατό, από την μια ο θεός μέσω του Μωυσή να ορίζει δια νόμου να πλουτίζουν οι Ιουδαίοι και να εξουσιάζουν και να γεμίσουν ασφυκτικά την γη και να κατακρεουργούν όλους τους εχθρούς και να κάνουν γενοκτονίες όπως κάνει κι ο ίδιος μπροστά στα μάτια των Ιουδαίων, που λέει και ο Μωυσής, και αν δεν υπακούσουν τους απειλεί ρητά ότι θα τους κάνει τα ίδια· και από την άλλη ο γιος του, ο "Ναζωραίος", να νομοθετεί τα αντίθετα: Ότι δεν υπάρχει οδός προς τον πατέρα για όποιον είναι πλούσιος ή για όποιον αγαπάει την

εξουσία ή για όποιον κυνηγάει την σοφία και την δόξα, και ότι οι άνθρωποι δεν πρέπει να εφοδιάζονται και να αποταμιεύουν περισσότερο απ' ό,τι "οι κόρακες" και ότι δεν πρέπει να φροντίζουν για την ενδυμασία τους περισσότερο απ' ό,τι "τα κρίνα", και σ' αυτόν που τους βάρωσε μια φορά να δίνουν την ευκαιρία να τους βαρέσει άλλη μία; Ποιος από τους δυο λέει ψέματα, ο Μωυσής ή ο Ιησούς; Ή μήπως ξέχασε ο θεός τι είχε διατάξει τον Μωυσή, όταν έστειλε στη γη τον Ιησού; Ή μήπως καταδίκασε τους ίδιους τους νόμους του και μετανιωμένος έστειλε τον άγγελο να διαμηνύσει τα αντίθετα; Αν ρωτήσω τώρα τους χριστιανούς, "πού θα πάτε μετά θάνατον ; σε τι ελπίζετε;", θα μου αποκριθούν, "σε άλλη γη, καλύτερη από αυτή". Ως προς αυτό, έχω να πω ότι στο παρελθόν κάποιοι θαυμαστοί άνθρωποι έχουν πει ότι η ευτυχισμένη ζωή είναι για τις ψυχές εκείνων που έχουν τους θεούς με το μέρος τους. Και άλλοι μίλησαν για τα Νησιά των Μακάρων, άλλοι για το "Ηλύσιο πεδίο" σαν έρθει η λύτρωση από τα δεινά που υπάρχουν εδώ. Όπως λέει και ο Όμηρος: "Σε Ηλύσιο πεδίο και στα πέρατα της γης θα σε στείλουν οι αθάνατοι, εκεί που 'ναι εύκολη πολύ η ζωή".

Ο Πλάτων όμως, που πιστεύει ότι η ψυχή είναι αθάνατη, τον τόπο όπου στέλνεται, την "γη" για την ακρίβεια, την περιέγραψε ως εξής: "Ο κόσμος είναι πάρα πολύ μεγάλος", είπε, "και εμείς που κατοικούμε από την Φάσι μέχρι τις Ηράκλειες στήλες, βρισκόμαστε σ' ένα ελάχιστο μέρος του, μαζεμένοι γύρω από τη θάλασσα, όπως ακριβώς τα μυρμήγκια ή τα βατράχια γύρω από ένα τέλμα, και άλλοι πολλοί κατοικούν σε πολλούς τέτοιους τόπους. Γιατί υπάρχουν παντού γύρω στη γη πολλές κοιλάτες κάθε είδους και ως προς τις μορφές και ως προς τα μεγέθη, στις οποίες συρρέουν και το νερό και η ομίχλη και ο αέρας. Ενώ αυτή η γη απλώνεται καθαρή στον καθαρό ουρανό". Το τι ακριβώς παρουσιάζει με όλα αυτά ο Πλάτων, δεν είναι εύκολο να το γνωρίζει ο καθένας. Δεν μπορεί ο καθένας να καταλάβει τι εννοεί όταν λέει: "Εξ αιτίας της αδυναμίας και της βραδύτητας δεν μπορούμε να διασχίσουμε τον αέρα μέχρι τα ανώτατα στρώματα" και "αν η ανθρώπινη φύση άντεχε να κοιτάξει, θα μάθαινε ότι εκείνος είναι ο αληθινός ουρανός και το αληθινό φως".

Ακόμη, έχοντας παρεξηγήσει τα λεγόμενα του Πλάτωνα περί μετενσάρκωσης, μιλούν για ανάσταση. Και όταν απωθούνται από παντού και οι ιδέες τους αναιρούνται, πάλι σαν να μην άκουσαν τίποτα επανέρχονται στο ίδιο ερώτημα: "Πώς λοιπόν θα γνωρίσουμε και θα δούμε τον θεό; Πώς θα φτάσουμε στον θεό;", Περιμένουν να δουν τον θεό με τα ίδια τους τα μάτια, και με τα αυτιά του σώματος τους ν' ακούσουν τη φωνή του και με τα χέρια να τον ψαύσουν. Αν αναζητούν τον θεό με τέτοιο τρόπο, τότε θα πρέπει να πάνε στα ιερά του Τροφώνιου ή του Αμφιάρεω ή του Μόψου -εκεί να δεις θεούς με όψη ανθρώπινη, και μάλιστα να τα λένε σταράτα και όχι ψεύτικα. Και θα τους δεις ανά πάσα στιγμή να μιλούν στους ενδιαφερόμενους, και όχι να εμφανίζονται φευγαλέα μια φορά σαν τον άλλον που τους εξαπάτησε. Θα πουν και πάλι: Πώς θα γνωρίσουν τον θεό δίχως να αντιλαμβάνονται με τις αισθήσεις τους; Τι είναι δυνατόν να μάθει κανείς χωρίς την αίσθηση; Η φωνή αυτή όμως είναι φωνή της σάρκας· ούτε του ανθρώπου ούτε της ψυχής. Αλλά ας ακούσουν, αν βέβαια μπορούν να καταλάβουν κάτι, έτσι δειλοί και φιλοσώματοι που είναι: Έτσι μόνο θα δείτε τον θεό· εάν κοιτάξετε προς τα πάνω με το νου έχοντας αποκλείσει την αίσθηση και αν ξυπνήστε τα μάτια της ψυχής και τα αποστρέψετε από τη σάρκα. Και αν ψάχνετε για οδηγό να σας δείξει το δρόμο, να αποφύγετε τους πλάνους, τους απατεώνες και αυτούς που σας συμβουλεύουν να λατρεύετε είδωλα· για να μη γελάει μαζί σας όλος ο κόσμος, που από τη μια συκοφαντείτε ως

είδωλα τους άλλους, τους γνωστούς θεούς, και από την άλλη λατρεύετε αυτόν που είναι αθλιώτερος κι από τα ίδια τα είδωλα -ένας πεθαμένος που ούτε καν είδωλο δεν είναι- και επιπλέον αναζητάτε έναν πατέρα όμοιο μ' αυτόν.

Για την τόση απάτη και για τους θαυμαστούς εκείνους συμβούλους και τα θεία λόγια που απευθύνονται στο λέοντα, στον αμφίβιο, στον άγγελο με τη μορφή γαιδάρου και στους υπόλοιπους, και για τους θεϊκούς θυρωρούς που με τόσο κόπο, κακομοίρηδες, μαθαίνετε τα ονόματα τους -γι αυτά σας προορίζει η κακοδαιμονία σας και γι' αυτά σταυρώνεστε. Για να βγείτε από αυτό το αδιέξοδο, ακολουθήστε τους πρωτοπόρους και τους άγιους άνδρες της αρχαιότητας. Στραφείτε στους θεόπνευστους ποιητές και σοφούς και φιλοσόφους, από τους οποίους έχετε να ακούσετε πολλά και θεία πράγματα. Ως προς τα θεολογικά ζητήματα, ικανότερος δάσκαλος είναι ο Πλάτωνας, ο οποίος στο έργο του Τίμαιος γράφει τα εξής: "Τον δημιουργό και πατέρα αυτού του κόσμου είναι δύσκολο να τον βρει κανείς, και αφού τον βρει, είναι αδύνατο να τον φανερώσει σε όλους". Βλέπετε πώς ιχνηλατούν οι θείοι άνδρες την οδό της αλήθειας και πως ο Πλάτων ήξερε ότι είναι "αδύνατον" να την βαδίσουν όλοι. Και οι σοφοί βρήκαν την οδό αυτή ακριβώς για να πάρουμε μια ιδέα για τον Ακατονόμαστο και Πρώτο, για να έχουμε μια άποψη γι' αυτόν είτε στη σύνθεση του με άλλα πράγματα είτε απομονωμένο είτε κατ' αναλογία με αυτά· θέλοντας όμως τώρα να εξηγήσω αυτό που δεν μπορεί με κανέναν άλλο τρόπο να ειπωθεί, θα εντυπωσιαζόμουν πολύ αν μπορούσατε να με παρακολουθήσετε, έτσι όπως είστε σφιχτοδεμένοι με την σάρκα και δεν βλέπετε τίποτα καθαρά.

Υπάρχει το Είναι και το Γίνεσθαι, το νοητό και το ορατό· στο είναι αντιστοιχεί η αλήθεια ενώ στο γίνεσθαι η πλάνη. Με την αλήθεια λοιπόν έχει να κάνει η επιστήμη ενώ με την πλάνη η γνώμη· και για το νοητό βέβαια υπάρχει η νόηση ενώ για το ορατό η όραση· και το νοητό το γνωρίζει ο νους ενώ το ορατό τα μάτια. Τώρα, ό,τι είναι για τα ορατά ο ήλιος -δηλαδή ούτε μάτι ούτε όραση αλλά αιτία για να βλέπει το μάτι και μέσω αυτού να συντελείται η όραση και να γίνονται αντιληπτά τα ορατά και να υφίστανται όλα τα αισθητά και μάλιστα για να τον βλέπουν και τον ίδιο- το ίδιο είναι για τα νοητά εκείνος: Δεν είναι ούτε νους ούτε σκέψη ούτε επιστήμη αλλά αιτία για να αντιλαμβάνεται η νόηση και να υπάρχει η σκέψη και να γνωρίζει η επιστήμη, αιτία για όλα τα νοητά και για την ίδια την αλήθεια και για την ίδια την ύπαρξη του είναι· όντας πέρα από όλα, νοητός με την βοήθεια κάποιας άρρητης δύναμης.

Τα παραπάνω ειπώθηκαν για ανθρώπους νοήμονες· αν καταλαβαίνετε και σεις κάτι απ αυτά, τόσο το καλύτερο για σας. Και αν πιστεύετε ότι κατέβηκε κάποιο πνεύμα από τον θεό για να προαναγγείλει τις θείες αλήθειες, να ξέρετε πως τέτοιο πνεύμα θα 'ταν μονάχα εκείνο που θα κήρυσσε τα παραπάνω λόγια και που γεμάτοι απ' αυτό οι αρχαίοι ανήγγειλαν πολλά και καλά που αν δεν μπορείτε να τα καταλάβετε καλύτερα να σωπαίνετε και να σκεπάζετε καλά την άγνοια σας και να μη λέτε τυφλούς αυτούς που βλέπουν και ανάπηρους αυτούς που τρέχουν, εσείς που είστε ολωσδιόλου ανάπηροι στην ψυχή και ακρωτηριασμένοι και ζείτε για ένα σώμα προορισμένο να πεθάνει.

Πόσο καλύτερα θα ήταν -μιας και θελήσατε να καινοτομήσετε σε κάτι- να ασχοληθείτε σοβαρά με κάποιον άλλον, με κάποιον από κείνους που πέθαναν γενναία και που γύρω από το πρόσωπο τους θα μπορούσε να δημιουργηθεί ένας θείος μύθος; Αν δεν σας άρεσε ο Ηρακλής και ο Ασκληπιός και οι δοξασμένοι της

αρχαιότητας, είχατε τον Ορφέα, έναν άνθρωπο ομολογουμένως ευσεβή που βρήκε βίαιο θάνατο. Αλλά αυτόν ίσως πρόλαβαν και τον πήραν άλλοι. Τον Ανάξαρχο τουλάχιστον, που όταν τον έβαλαν πάνω σε κύλινδρο και ενώ τον συνέτριβαν ολωσδιόλου άδικα, περιφρονούσε την τιμωρία με τον καλύτερο τρόπο λέγοντας, "Κοπάνισε, κοπάνισε το τσουβάλι του Ανάξαρχου, γιατί τον ίδιο δεν μπορείς να τον κοπανίσεις". Στ' αλήθεια, η φωνή εκείνη ερχόταν από κάποιο θείο πνεύμα. Αλλά κι αυτόν πρόλαβαν και τον ακολούθησαν κάποιοι φυσικοί φιλόσοφοι. Τον Επίκτητο όμως; Αυτόν που, όταν ο κύριος του τού έστριβε με βία το πόδι, έλεγε χαμογελώντας ατάραχα, "Το σπας ", και όταν του το έσπασε, "δεσου το 'λεγα", είπε, "ότιτο έσπαγες;". Τι παρόμοιο είπε ο δικός σας θεός όταν τον τιμωρούσαν; Ακόμα και τη Σίβυλλα να διαλέγατε -που κάποιοι από σας τη χρησιμοποιούν- πιο εύλογο θα ήταν να την ανακηρύξετε παιδί του θεού· τώρα όμως από τη μια παρεμβάλλετε στα λεγόμενα της ένα σωρό συκοφαντικά πράγματα δίχως λόγο, κι από την άλλη κάνετε θεό κάποιον που είχε διαβόητο βίο και ελεεινότατο θάνατο. Πόσο καλύτερα θα σας ταίριαζε ένας Ιωνάς "κλεισμένος στην κολοκύθα" ή ο Δανιήλ που γλίτωσε από τα θηρία -ή κι άλλοι, ακόμα πιο αφύσικοι από δαύτους;

Έχουν και ένα ηθικό παράγγελμα που λέει να μην αποκρούμε αυτόν που μας κάνει κακό: "Αν σου χτυπάει την μία παρειά, εσύ να προσφέρεις και την άλλη". Παλιό κι αυτό· και ενώ είχε προηγουμένως ειπωθεί με πολύ καλύτερο τρόπο, ετούτοι το επανέλαβαν πιο χοντροκομμένα.

Γιατί και ο Πλάτωνας βάζει το Σωκράτη με τον Κρίτωνα να λένε τα εξής:

Με κανένα τρόπο επομένως δεν πρέπει να είμαστε άδικοι.

Με κανένα, βέβαια.

Συνεπώς, ούτε όταν κάποιος αδικείται πρέπει να ανταποδίδει την αδικία, όπως σκέπτονται οι πολλοί, αφού δεν πρέπει να αδικούμε με κανένα τρόπο.

Είναι φανερό πως όχι.

Τι λες λοιπόν, Κρίτωνα, πρέπει κανείς να κάνει κακό ή όχι;

Και βέβαια δεν πρέπει, Σωκράτη.

Τότε; Είναι δίκαιο, όπως λένε οι πολλοί, να ανταποδίδει το κακό αυτός που κακοποιείται ή δεν είναι δίκαιο;

Σε καμία περίπτωση.

Διότι το να κάνεις κακό στους ανθρώπους δεν διαφέρει σε τίποτα από το να τους αδικείς.

Σωστά μιλάς.

Επομένως, ούτε να ανταποδίδεις την αδικία πρέπει ούτε να κάνεις κακό σε κανέναν άνθρωπο, ακόμα κι αν σ' έχει βλάψει.

Αυτά λέει ο Πλάτωνας, και συνεχίζει με τα παρακάτω: "Σκέψου λοιπόν και συ καλά και αποφάσισε, ποιο από τα δυο συμφωνείς μαζί μου και τούτα σου φαίνονται σωστά και ξεκινάμε από το σημείο αυτό, ότι ποτέ δεν είναι σωστό ούτε να αδικείς ούτε να ανταποδίδεις την αδικία ούτε να αμύνεσαι όταν σου κάνουν κακό ανταποδίδοντας το- ή έχεις άλλη γνώμη και δεν συμφωνείς με αυτή την αρχή; Εγώ πάντως και παλιότερα και τώρα ακόμα αυτής της γνώμης είμαι". Τον Πλάτωνα λοιπόν αυτά τον ικανοποιούσαν, και τα ίδια πίστευαν, από πιο παλιά ακόμα, οι θείοι άνδρες. Αλλά αρκετά είπαμε γι' αυτά και για τα όσα άλλα παραφθείρουν οι χριστιανοί-όποιος θα 'χει την ευχαρίστηση να το ψάξει λίγο παραπάνω, έχει να μάθει περισσότερα.

Ας σταθούμε και σ' ένα άλλο σημείο: Δεν μπορούν να βλέπουν ναούς και βωμούς και αγάλματα. Ούτε και οι Σκύθες το μπορούν αυτό ούτε Νομάδες Λίβυοι, ούτε οι Κινέζοι οι άθεοι, ούτε και άλλα έθνη ασεβέστατα και αγριώτατα. Αλλά και το ότι κι οι Πέρσες την ίδια νοοτροπία έχουν, το αφηγείται ο Ηρόδοτος: "Γνωρίζω καλά ότι οι Πέρσες έχουν νόμους που απαγορεύουν να κατασκευάζονται αγάλματα, βωμοί και ναοί, αλλά και όσους τα κατασκευάζουν τους κατηγορούν ότι είναι τρελοί· μου φαίνεται πως αυτό συμβαίνει επειδή δεν πίστεψαν, όπως οι Έλληνες, ότι οι θεοί έχουν ανθρώπινη φύση". Και ο Ηράκλειτος ακόμα, μια κάπως παρόμοια γνώμη εκφράζει: "Και προσεύχονται σ' αυτά τα αγάλματα, πράγμα που δεν διαφέρει από το να κουβεντιάζει κανείς με τα ντουβάρια, μη γνωρίζοντας τι είναι οι θεοί και τι οι ήρωες".

Τι σοφότερο από τα λεγόμενα του Ηράκλειτου μάς διδάσκουν οι χριστιανοί; Ο Ηράκλειτος, χωρίς βέβαια να το εκφράζει άμεσα, αφήνει να εννοηθεί ότι είναι ηλίθιο το να προσεύχεσαι "στα αγάλματα", αν δεν έχεις ιδέα "τι είναι οι θεοί και τι οι ήρωες". Μ' αυτόν τον τρόπο εκφράζεται ο Ηράκλειτος· ετούτοι όμως καταφρονούν ανοιχτά τα αγάλματα. Αν πιστεύουν ότι δεν θα μπορούσε να είναι θεός η πέτρα ή το ξύλο ή ο χαλκός ή ο χρυσός τον οποίο δούλεψε ο τάδε ή ο δείνα, η σοφία τους είναι αστεία. Γιατί ποιος άλλος -αν βέβαια δεν είναι τελείως βλάκας- νομίζει ότι αυτά είναι θεοί και όχι αφιερώματα στους θεούς και αναθήματα με την μορφή τους; Αν όμως πιστεύουν ότι δεν μπορούμε να συλλάβουμε την εικόνα του θεού επειδή ο θεός έχει άλλη (μη ανθρώπινη) μορφή, όπως πιστεύουν κι οι Πέρσες, τους διαφεύγει ότι αντιφάσκουν όταν λένε ότι "ο θεός δημιούργησε τον άνθρωπο" ως "εικόνα" του και ως προς την μορφή τον έπλασε όμοιο με τον εαυτό του. Θα το παραδεχτούν βέβαια ότι τα αγάλματα υπάρχουν για να τιμούνται κάποιιοι -είτε όμοιοι είτε διαφορετικοί στην όψη- αλλά, θα πουν, δεν είναι θεοί αυτοί στους οποίους αφιερώνονται τα αγάλματα, παρά δαίμονες. Και όποιος λατρεύει τον θεό δεν πρέπει να τιμά τους δαίμονες.

Πρώτα πρώτα θα ρωτήσω, γιατί δεν πρέπει να τιμούμε τους δαίμονες; Δεν διευθύνονται όλα σύμφωνα με την κρίση του θεού; Δεν προέρχεται από αυτόν κάθε πρόνοια; Και οτιδήποτε υπάρχει μες στον κόσμο, είτε είναι έργο θεού είτε αγγέλων είτε άλλων θεοτήτων είτε ηρώων, δεν υπόκειται στους νόμους του μέγιστου θεού; Και πάνω από το κάθε τι δεν έχει ταχθεί κάποιος που επειδή θεωρήθηκε άξιος του κληρώθηκε η δύναμη για το συγκεκριμένο έργο; Αυτόν λοιπόν που του 'λαχε η εξουσία από τον θεό, δεν θα 'ναι δίκαιο να τον τιμήσει όποιος λατρεύει τον ίδιο το θεό; Είναι που δεν γίνεται, λέει, ο ίδιος άνθρωπος να "υπηρετεί" πολλούς "κυρίους".

Αυτό όμως δεν είναι παρά η γλώσσα της εξέγερσης εκείνων που υψώνουν γύρω τους τείχος και αποκόβονται από τους υπόλοιπους ανθρώπους, αποδίδοντας τα δικά τους πάθη στον ίδιο το θεό. Ναι μεν ανάμεσα στους ανθρώπους είναι εύλογο όταν υπηρετείς κάποιον να μην "υπηρετείς" και κάποιον άλλον, καθώς ο πρώτος ζημιώνεται από την υπηρεσία στον άλλο· ούτε και μπορείς, έχοντας ορκιστεί συμμαχία με έναν, να πας να συμμαχήσεις και με κάποιον άλλο, και μ1 αυτή την ίδια λογική ίσως δεν υπηρετείς ταυτόχρονα διαφορετικούς ήρωες και ανάλογες μικρές θεότητες. Όμως σε ό,τι αφορά στο θεό, που δεν τον αγγίζει ούτε βλάβη ούτε οδύνη, είναι παράλογο να προφυλάγεται κανείς και να μη λατρεύει περισσότερους θεούς, όπως θα έκανε με ανθρώπους και ήρωες και μικρές θεότητες.

Αυτός που τιμά περισσότερους θεούς, τιμώντας κάτι από αυτά που ανήκουν στο μεγάλο θεό, κάνει θεάρεστη πράξη. Και δεν είναι δυνατό αυτός που τιμάται να μην έχει αξιωθεί γι' αυτό από τον θεό. Διότι τιμώντας και λατρεύοντας όλους όσους ανήκουν στο θεό δεν τον δυσαρεστείς, αφού όλοι δικοί του είναι.

Και πραγματικά, όποιος ισχυρίζεται ότι μόνον ένας μπορεί να λέγεται "κύριος", μιλώντας για τον θεό, διαπράττει ασέβεια καθώς διαιρεί την βασιλεία του θεού και σχηματίζει φατρία θαρρείς και γίνεται εκλογική αναμέτρηση και υπάρχει κάποιος πολιτικός αντίπαλος του θεού.

Βέβαια, αν οι χριστιανοί δεν τιμούσαν κανέναν άλλον πέρα από τον ένα θεό, θα μπορούσαν ίσως να αντιτάξουν κάποιον ισχυρό λόγο. Τώρα όμως λατρεύουν υπερβολικά κάποιον που εμφανίστηκε μόλις πρόσφατα· και όμως δεν νομίζουν ότι σφάλουν απέναντι στο θεό παρ' όλο που λατρεύουν κάποιον υπηρέτη του. Ακόμα και αν τους εξηγούσες ότι δεν είναι υιός του θεού ειδικά αυτός αλλά ότι ο θεός είναι πατέρας των πάντων και ότι μόνο αυτόν θα 'πρεπε πραγματικά να τιμά κανείς, ετούτοι δεν θα ήθελαν παρά να τιμούν και αυτόν, που είναι ο πρώτος ηγέτης της φατρίας τους. Και τον ονόμασαν υιό του θεού όχι επειδή τιμούν υπερβολικά τον θεό αλλά επειδή έτσι εξυψώνουν υπερβολικά αυτόν. Και για να αποδείξω ότι δεν είμαι προκατειλημμένος, θα χρησιμοποιήσω τα ίδια τους λόγια. Κάπου μέσα στον Ουράνιο Διάλογο λένε τα εξής: "Αν ο υιός είναι ισχυρότερος από τον θεό και κύριος του είναι ο υιός του ανθρώπου (ποιος άλλος θα γίνει κύριος του κυρίαρχου θεού;) πώς και στέκονται πολλοί γύρω από το πηγάδι και κανείς δεν πίνει από το πηγάδι; Γιατί, μολονότι έκανες τόσο δρόμο, είσαι άτολμος; Σου διαφεύγει ότι και θάρρος έχω και μαχαίρι". Έτσι, το προκειμένο γι' αυτούς δεν είναι να τιμήσουν τον υπερουράνιο θεό αλλά αυτόν που έχουν εκλάβει ως πατέρα εκείνου γύρω από τον οποίο συγκεντρώθηκαν, ώστε με το πρόσχημα του μεγάλου θεού να λατρεύουν μόνο αυτόν που τοποθετούν επικεφαλής, τον υιό του ανθρώπου, που τον ανακηρύσσουν ισχυρότερο και κύριο του "κυρίαρχου θεού". Εξ ου και κείνη η επιταγή τους, το να μη "υπηρετούν" δύο "κυρίους", προκειμένου η φατρία να διατηρείται γύρω απ' αυτόν τον ένα.

Αποφεύγουν οι χριστιανοί να στήνουν αγάλματα και βωμούς και να ανεγείρουν ναούς, επειδή κοινός τόπος τους είναι η ασφάλεια που προσφέρει η σκοτεινή και μυστική κοινότητα. Όμως ο θεός είναι κοινός για όλους και αγαθός, δεν έχει ανάγκες και είναι απρόσβλητος από κάθε φθόνο. Τι τους εμποδίζει λοιπόν, αυτούς που του είναι τόσο αφοσιωμένοι, να συμμετέχουν στις δημόσιες γιορτές; Και αν τα είδωλα στην πραγματικότητα είναι ένα τίποτα, γιατί είναι φοβερό να συμμετέχει κανείς στα κοινά συμπόσια; Αν όμως υπάρχουν κάποιες θεότητες, είναι φανερό ότι και αυτές του θεού είναι, και θα πρέπει και να πιστεύουμε και να θυσιάζουμε σύμφωνα με τα έθιμα και να προσευχόμαστε σ' αυτές, για να κερδίζουμε την ευμένειά τους.

Αν αποφεύγουν να τρώνε από το κρέας θυσιασμένων ζώων επειδή έτσι το επιβάλλει κάποια παράδοση, θα πρέπει τότε να αποφεύγουν να τρώνε ζώα σε κάθε περίπτωση -όπως ακριβώς πιστεύει και ο Πυθαγόρας, από σεβασμό στη ζωή και τα όργανα της. Αν όμως, όπως ισχυρίζονται, το κάνουν για να μη συνδιασκεδάσουν με θεότητες, τους μακαρίζω για τη σοφία τους -που σιγά σιγά το καταλαβαίνουν, ότι πάντοτε είναι ομοτράπεζοι με θεότητες· βέβαια αυτοί τότε μόνο παίρνουν τα μέτρα τους, όταν βλέπουν να γίνεται μια θυσία. Μα όταν τρώνε ψωμί και πίνουν κρασί και δοκιμάζουν φρούτα και πίνουν το ίδιο το νερό και αναπνέουν τον ίδιο αέρα, δεν τα

παίρνουν τάχα από κάποιες θεότητες που τους έχει ανατεθεί η φροντίδα για το καθένα από τα παραπάνω; Ή πρέπει να μη ζούμε πουθενά και με κανένα τρόπο ή, όσοι ερχόμαστε σ' αυτή τη ζωή κάτω από αυτές τις συνθήκες, πρέπει να είμαστε ευγνώμονες στις θεότητες που έχουν την επιστασία των επιγείων και όσο ζούμε να τους απευθύνουμε θυσίες και προσευχές, για να αγαπούν τους ανθρώπους. Εδώ ο σατράπης του βασιλιά των Περσών ή των Ρωμαίων, ή ο ύπαρχος ή κάποιος στρατηγός ή επίτροπος, ακόμα κι εκείνοι που έχουν μικρότερες εξουσίες ή αρμοδιότητες, αν τους περιφρονήσεις θα μπορούσαν να προκαλέσουν μεγάλο κακό -πόσο μάλλον οι εναέριοι και επίγειοι σατράπες και υπηρέτες, αν τους προσβάλλεις. Όμως κι οι χριστιανοί δεν κάνουν τίποτα διαφορετικό· μόνο που οι δικές τους θεότητες αποκτούν ισχύ μόνο αν τις αποκαλεί κανείς με βαρβαρικά ονόματα, ενώ τα ελληνικά ή ρωμαϊκά δεν φέρνουν τέτοιο αποτέλεσμα.

Ο χριστιανός λέει: Ορίστε, στάθηκα μπροστά στο άγαλμα τον Δία ή τον Απόλλωνα ή οποιονδήποτε θεού και το βλασφημώ και το βαραώ και δε μου κάνει τίποτα. Μα δεν βλέπεις, καλέ μου άνθρωπε, ότι και τη δική σου θεότητα τη στήνει κάποιος απέναντι του και όχι μόνο την προσβάλλει αλλά και την εξορίζει πέρα από στεριά και θάλασσα και σένα τον ίδιο, που σαν ανάθημα είσαι αφιερωμένος σ' αυτήν, σε συλλαμβάνει και σε ανασκοποπίζει· και η θεότητα ή -όπως λες εσύ- ο γιος του θεού ούτε που τον τιμωρεί καθόλου. Ένας ιερέας του Απόλλωνα ή του Δία θα αποκρινόταν, "αργοπορημένα αλέθουν οι μύλοι των θεών", και "στα παιδιά των παιδιών που γεννιούνται τελευταία". Εσύ βέβαια βρίζεις και κοροϊδεύεις τα αγάλματά τους, γιατί αν είχες μπροστά σου και έβριζες τον ίδιο το Διόνυσο ή τον Ηρακλή δεν θα απομακρυνόσουν έτσι χαρούμενος· τον δικό σου το θεό όμως τον είχαν ζωντανό μπροστά τους και τον τιμωρούσαν και οι δράστες δεν έπαθαν το παραμικρό, όχι μόνο εκείνη την ώρα αλλά και στην υπόλοιπη ζωή τους. Τι το παράδοξο έκανε εκείνος ώστε να γίνει πιστευτό ότι δεν ήταν αγύρτης αλλά γιος του θεού; Και αυτός που έστειλε το γιο του για να μας φέρει κάποιο μήνυμα, καθόταν και παρακολουθούσε την τόσο σκληρή τιμωρία του γιου που εξ αιτίας της χάθηκε και το μήνυμα, και ύστερα από τόσο καιρό εξακολουθεί να μη δίνει σημασία; Ποιός πατέρας μπορεί να 'ναι τόσο ανόσιος; Ο Ιησούς ήθελε ο ίδιος, όπως λες, και γι' αυτό άφηνε να του φέρονται υβριστικά. Αλλά θα μπορούσαμε να πούμε ότι το ίδιο ισχύει και γι' αυτούς που προσβάλλεις εσύ, και γι' αυτό ανέχονται τις προσβολές. Καλύτερα να συγκρίνουμε τα όμοια με τα όμοια, βλέπεις, μόνο που ετούτοι (οι άλλοι θεοί) τιμωρούν αυστηρά αυτόν που τους προσβάλλει και ο τελευταίος είτε τρέπεται σε φυγή και κρύβεται είτε συλλαμβάνεται και σκοτώνεται.

Είναι ανάγκη να απαριθμήσω τα όσα έχουν προφητευτεί με λόγια θεόπνευστα είτε από τους προφήτες των μαντείων είτε από ιερείς και ιέρειες του Ερμή, τα όσα αξιοθαύμαστα ακούστηκαν από τα άδυστά τους ή τα όσα φανερώθηκαν από τα θυσιασμένα ζώα και από άλλα θεϊκά σημάδια; Σ' άλλους ανθρώπους πάλι παρουσιάστηκαν καθαρές εικόνες. Γεμάτη από τέτοια είναι η ανθρώπινη ζωή. Πόσες πόλεις εξάλλου άκμασαν χάρη στους χρησμούς και γλίτωσαν από αρρώστιες και λιμούς, και από την άλλη, πόσες αδιαφόρησαν γι' αυτούς ή δεν τους πρόσεξαν και καταστράφηκαν; Και πόσες δεν στάλθηκαν να ιδρύσουν αποικία και επιδιώκοντας αυτά που είχαν χρησιμοδοτηθεί, βρήκαν την ευτυχία; Πόσοι άρχοντες και πόσοι απλοί πολίτες δεν βρέθηκαν, σύμφωνα με χρησμούς, σε καλύτερη ή χειρότερη κατάσταση; Και πόσοι, που το 'φερναν βαριά το ότι ήσαν άτεκνοι, δεν απόκτησαν κείνο που ζήτησαν, και πόσοι δεν γλύτωσαν από την οργή κάποιων

θεών; Πόσοι δεν γιατρεύτηκαν από σωματικές αναπηρίες; Και πάλι, πόσοι προσβαλαν τα ιερά και δεν τιμωρήθηκαν την ίδια στιγμή -άλλοι μένοντας επί τόπου με χαμένα τα λογικά κι άλλοι, που διατυμπάνισαν τις πράξεις τους, είτε αυτοκτόνησαν είτε παγιδεύτηκαν σε αγιάτρευτες αρρώστιες. Αλλά και μέσα από το ίδιο το άδυτο κάποιοι απ' αυτούς έμειναν κεραυνοβλημένοι από μια δυνατή φωνή.

Μάλιστα, καλέ μου φίλε, όπως ακριβώς εσύ πιστεύεις σε αιώνιες κολάσεις, κάτι παρόμοιο πιστεύουν και οι ερμηνευτές -οι ιερείς και οι μυσταγωγοί- εκείνων των ιερών. Και με τις κολάσεις που εσύ απειλείς τους άλλους, εκείνοι απειλούν εσένα. Ποια από τα δυο είναι πιο αληθινά και ποια υπερτερούν, αυτό είναι κάτι που μπορεί να εξεταστεί. Γιατί στα λόγια και οι δύο πλευρές υποστηρίζετε η καθεμιά τα δικά της· αν όμως ζητηθούν αποδείξεις, εκείνοι έχουν να επιδείξουν πολλά και ξεκάθαρα, βγάζοντας στο φως τα έργα κάποιων θείων δυνάμεων καθώς και χρησμούς από μαντεία κάθε είδους.

Κι ακόμα, πώς δεν είναι παράλογο, από τη μια να επιθυμείτε και να ελπίζετε ότι το ίδιο το σώμα θα αναστηθεί, ως το καλύτερο και πολυτιμότερο πράγμα που έχουμε εμείς οι άνθρωποι, και από την άλλη να το ρίχνετε καταφρονημένο στις τιμωρίες; Αλλά με όσους το πιστεύουν αυτό και έχουν ταυτιστεί με το σώμα τους δεν αξίζει να συζητάει κανείς πάνω σ' αυτό το θέμα· γιατί αυτοί, εκτός που είναι απαίδευτοι με ακάθαρτη ψυχή και στερημένοι από κάθε λογική, πάσχουν από την ίδια την αιρετικότητα τους. Γι' αυτούς όμως που ελπίζουν ότι η ψυχή ή ο νους (είτε πνευματικό θέλουν να τον αποκαλούν είτε πνεύμα διανοητικό, ιερό και μακάριο είτε ψυχή Ζωντανή είτε έγκονο θείας και ασώματης φύσης υπερουράνιο και άφθαρτο είτε, τι δήποτε άλλο τους αρέσει), θα παραμείνουν αιώνια με το θέλημα του θεού, γι' αυτούς θα μιλήσω. Γιατί έχουν δίκιο να πιστεύουν ότι όσοι έζησαν ενάρετα θα βρουν την ευδαιμονία ενώ οι άδικοι θα υποφέρουν από αιώνια δεινά, και ακόμα, ότι αυτό το δόγμα ούτε αυτοί ούτε κανένας άλλος άνθρωπος δεν πρόκειται να το εγκαταλείψει.

Επειδή όμως οι άνθρωποι γεννήθηκαν δεμένοι μ' ένα κορμί, είτε διότι έτσι υπαγόρευε η οικονομία του κόσμου είτε τιμωρούμενοι για τα σφάλματα τους είτε επειδή η ψυχή βάρυνε από κάποια πάθη και βρίσκεται εδώ μέχρι να εξαγνιστεί με τους καθορισμένους κύκλους (και καταπώς λέει ο Εμπεδοκλής, πρέπει η ψυχή "να απέχει τριάντα χιλιάδες χρόνια από την χώρα των μακάρων"), και με τον χρόνο να αποκτά κάθε είδους μορφή που μπορούν να πάρουν οι θνητοί· αξίζει λοιπόν να πειστούν ότι οι άνθρωποι έχουν παραδοθεί σε κάποιους που διευθύνουν το δεσμοτήριο αυτό· και όχι να κακολογούν αυτές τις θεότητες που βρίσκονται στη γη. Και εντελώς μάταια να προσφέρουν το κορμί τους στα βασανιστήρια και στους ξυλοδαρμούς, δείχνοντας πόσο δεν αγαπούν τη ζωή -θαρρείς κι είναι κακοποιοί που ακριβώς επειδή είναι ένοχοι ληστείας δέχονται τα πάθη τους αδιαμαρτύρητα.

Ένα από τα δύο επιτάσσει η λογική: Αν απαξιούν να τιμούν τα κοινά έθιμα και εκείνους που έχουν την εποπτεία τους, τότε ας μην ωριμάζουν για να γίνουν άντρες, ας μη νυμφεύονται και ας μη κάνουν παιδιά, ας μη κάνουν τίποτα στη ζωή, μόνο να σηκωθούν να φύγουν όλοι μαζί χωρίς να αφήσουν ούτε έναν απόγονο, μέχρι να αφανιστεί τελείως το γένος τους από τη γη· αν όμως είναι να κάνουν οικογένεια και παιδιά, να γεύονται τους καρπούς και να μετέχουν σε ό,τι προσφέρει η ζωή και να υπομένουν τις δυστυχίες που τους επιφυλάσσει -γιατί είναι φυσικό όλοι οι άνθρωποι να περνούν δυστυχίες- το κακό είναι μια αναγκαιότητα και άλλη πατρίδα δεν έχει· τότε θα πρέπει να αποδίδουν τις προσήκουσες τιμές σε κείνους που τα

Έχουν όλα αυτά υπό την προστασία τους, και να κάνουν τα πρέποντα στη ζωή αυτή μέχρι να απαλλαγούν από τα δεσμά της, για να μη φανούν αχάριστοι απέναντι τους. Στο κάτω κάτω είναι άδικο να απολαμβάνεις τα αγαθά τους χωρίς να τους πληρώνεις τίποτα.

Όσο για το ότι έχει ανατεθεί σε κάποιον η εξουσία μέχρι και για το πιο μικρό πράγμα που υπάρχει πάνω στην γη, θα μπορούσε κανείς να πάρει μια ιδέα από τα λεγόμενα των Αιγυπτίων: Ότι δηλαδή, αφού διαιρέθηκε το ανθρώπινο σώμα από τριάντα έξι δαίμονες ή ουράνιες θεότητες (μερικοί μιλούν για πολύ περισσότερους) σε ισόποσα μέρη, τάχθηκε να ορίζει ο καθένας το δικό του μέρος. Οι θεοί αυτοί είναι γνωστοί με τα ονόματα που έχουν πάρει από την ντόπια διάλεκτο, όπως λόγου χάρη Χνουμήν, Χναχουμήν, Κνατ, Σικάτ, Βιού, Ερού, Ερεβίου, Ραμανόρ και Ρειανοόρ και όσα άλλα ονόματα χρησιμοποιούν στη γλώσσα τους· και καλώντας αυτούς θεραπεύουν τις παθήσεις των μερών του σώματος. Τι εμποδίζει λοιπόν να τους τιμά κανείς και αυτούς και άλλους ακόμα, αν προτιμά την υγεία από την αρρώστια, την ευτυχία από τη δυστυχία, και το να ζει όσο γίνεται πιο μακριά από βασανιστήρια και τιμωρίες;

Θέλει όμως προσοχή, αν πρόκειται κάποιος να συναναστραφεί αυτές τις θεότητες, να μη γίνει ένα με τη λατρεία τους και, αγαπώντας υπερβολικά το σώμα, απομακρυνθεί από τα ύψιστα αγαθά και τα λησμονήσει. Πρέπει, άλλο τόσο, να πιστεύει τους σοφούς άνδρες που λένε ότι οι περισσότερες επίγειες θεότητες, έτσι όπως είναι μπλεγμένες στον κόσμο των φθαρτών και καθηλωμένες με το αίμα και την κνίσσα και τα άσματα και άλλα παρόμοια, δεν μπορούν να προσφέρουν τίποτα περισσότερο από το να θεραπεύσουν ένα κορμί ή προφητεύσουν το μέλλον ενός ανθρώπου ή μιας πόλης και να κάνουν ό,τι άλλο ξέρουν ή μπορούν, σχετικό με πράξεις θνητές. Καλό λοιπόν είναι να τιμούμε αυτές τις θεότητες στον βαθμό που μας συμφέρει· γιατί ο ορθός λόγος δεν υπαγορεύει ότι κάτι τέτοιο είναι ούτως ή άλλως υποχρεωτικό. Και πιο σωστό είναι να θεωρήσουμε ότι οι θεότητες δεν χρειάζονται τίποτα και δεν έχουν την ανάγκη κανενός· απλώς χαίρονται με τους ανθρώπους που τους δείχνουν ευσέβεια. Τον (ύψιστο) θεό όμως δεν πρέπει να τον εγκαταλείπουμε ούτε μέρα ούτε νύχτα, ούτε όταν βρισκόμαστε με άλλους ούτε σαν είμαστε μόνοι· και με λόγια και με έργα, αλλά και χωρίς αυτά, η ψυχή μας ας τείνει πάντα προς τον θεό. Με την προϋπόθεση αυτή, τι το φοβερό υπάρχει στο να εξευμενίζουμε τις θεότητες που άρχουν στην γη καθώς και τους άλλους, τους άρχοντες και βασιλιάδες των ανθρώπων; Άλλωστε και ετούτοι δίχως την βοήθεια θεϊκής δύναμης δεν θα αξίωνονταν να αποκτήσουν τα όσα τους ανήκουν. Αν βέβαια κάποιον που λατρεύει τον θεό τον διατάξουν να δείξει ασέβεια ή να μιλήσει υβριστικά, αυτός δεν θα πρέπει σε καμιά περίπτωση να συμμορφωθεί· ας προτιμήσει να υπομείνει κάθε είδους μαρτύριο, κάθε είδους θάνατο, όχι μόνο πριν ξεστομίσει αλλά πριν καν σκεφτεί κάτι ανόσιο για τον θεό. Αν όμως σε προστάξουν να δοξάσεις τον Ήλιο ή την Αθηνά, πολύ πρόθυμα να τους δοξάσεις μ' έναν ωραίο παιάνα· αν τους υμνείς και αυτούς, δείχνεις έτσι καλύτερα ότι τιμάς τον μεγάλο θεό· έτσι γίνεται τελειότερος ο σεβασμός στον θεό: Όταν τα περιλαμβάνει όλα. Και αν από τους ανθρώπους σε προστάξει κάποιος να δώσεις όρκο στον βασιλιά, ούτε κι αυτό είναι φοβερό. Γιατί σ' αυτόν έχει δοθεί η επίγεια εξουσία και ό,τι μπορείς να πάρεις στη ζωή, απ' αυτόν το παίρνεις. Ας μην αμφιβάλουμε γι' αυτά που είπε ο Όμηρος πολλά χρόνια πριν: "Ένας είναι ο βασιλιάς που ο γιος του πανούργου Κρόνου του 'δωσε την εξουσία".

Είναι φυσικό, αν πας να καταργήσεις αυτό το δόγμα, να σε εκδικηθεί ο βασιλιάς. Γιατί αν όλοι έκαναν το ίδιο με σένα, τίποτα δεν θα εμπόδιζε, να βρεθεί ο βασιλιάς μόνος κι έρημος και ό,τι υπάρχει πάνω στη γη να πέσει στα χέρια των άνομων και άγριων βαρβάρων και τότε είναι που δεν θ' απομείνει ίχνος από τη φήμη είτε της δικιάς σου θρησκείας είτε της αληθινής σοφίας.

Δεν φαντάζομαι να ισχυριστείς ότι θα μπορούσαν οι Ρωμαίοι, πιστεύοντας σ' αυτά που λες εσύ και αδιαφορώντας για τα όσα έχουν θεσπίσει για θεούς και ανθρώπους, να καλέσουν τον δικό σου τον Ύψιστο -ή όπως αλλιώς θέλεις να τον λες-, και ύστερα απ' αυτό να κατεβεί ο θεός σου να πολεμήσει στο πλευρό τους και να μη χρειαστούν καμιάν άλλη δύναμη. Γιατί και παλιότερα, ο ίδιος θεός, υποσχέθηκε στους πιστούς του (Ιουδαίους) αυτά και πολύ περισσότερα, όπως λέτε και σεις. Και είδατε πόσο τους ωφέλησε και εκείνους και εσάς: Εκείνοι, αντί να κυριαρχούν σ' όλη τη γη, δεν έχουν πια ούτε πατρίδα ούτε ένα σβωλαράκι χώμα· κι από εσάς αν ακόμα υπάρχει κανείς που ξεφεύγει από την προσοχή και περιπλανιέται, καταζητείται για να καταδικαστεί σε θάνατο.

Όμως ούτε και το άλλο που λες, δεν πρέπει να το ανεχτούμε: Ότι αν οι τωρινοί βασιλιάδες μας ηττηθούν επειδή πείστηκαν από σένα, με τον ίδιο τρόπο θα πείσεις και κείνους που θα βασιλεύσουν αμέσως μετά, και έπειτα άλλους που και αυτοί θα νικηθούν και στη συνέχεια άλλους· ώσπου κάποτε -αφού θα 'χουν ηττηθεί όλοι όσοι σε πίστεψαν-, κάποια εξουσία πιο συνετή, βλέποντας το τι συμβαίνει και προκειμένου να χαθεί πρώτα η ίδια, θα σας αφανίσει όλους.

Εξάλλου, όποιος φαντάζεται ότι είναι δυνατό να συμφωνήσουν σε έναν νόμο οι Έλληνες και οι βάρβαροι που νέμονται την Ασία, την Ευρώπη και την Αφρική μέχρι τα πέρατα της γης, δεν ξέρει τι του γίνεται. Στηρίξτε λοιπόν τον αυτοκράτορα με όλη σας την δύναμη, κοπιάστε μαζί του για τα δίκαια και πολεμήστε στο πλευρό του, συστρατευτείτε μαζί του αν υπάρξει ανάγκη και βοηθήστε τον στη διοίκηση του στρατού. Και αν χρειαστεί, πάρτε μέρος στη διακυβέρνηση της πατρίδας, για τη σωτηρία των νόμων και της ευσέβειας...

Απομένει τώρα να συγγράψω μια ακόμη πραγματεία, στην οποία θα μιλήσω για τον τρόπο ζωής που θα πρέπει να ακολουθήσουν όσοι μπορούν και είναι πρόθυμοι να πειστούν από τα λεγόμενά μου.